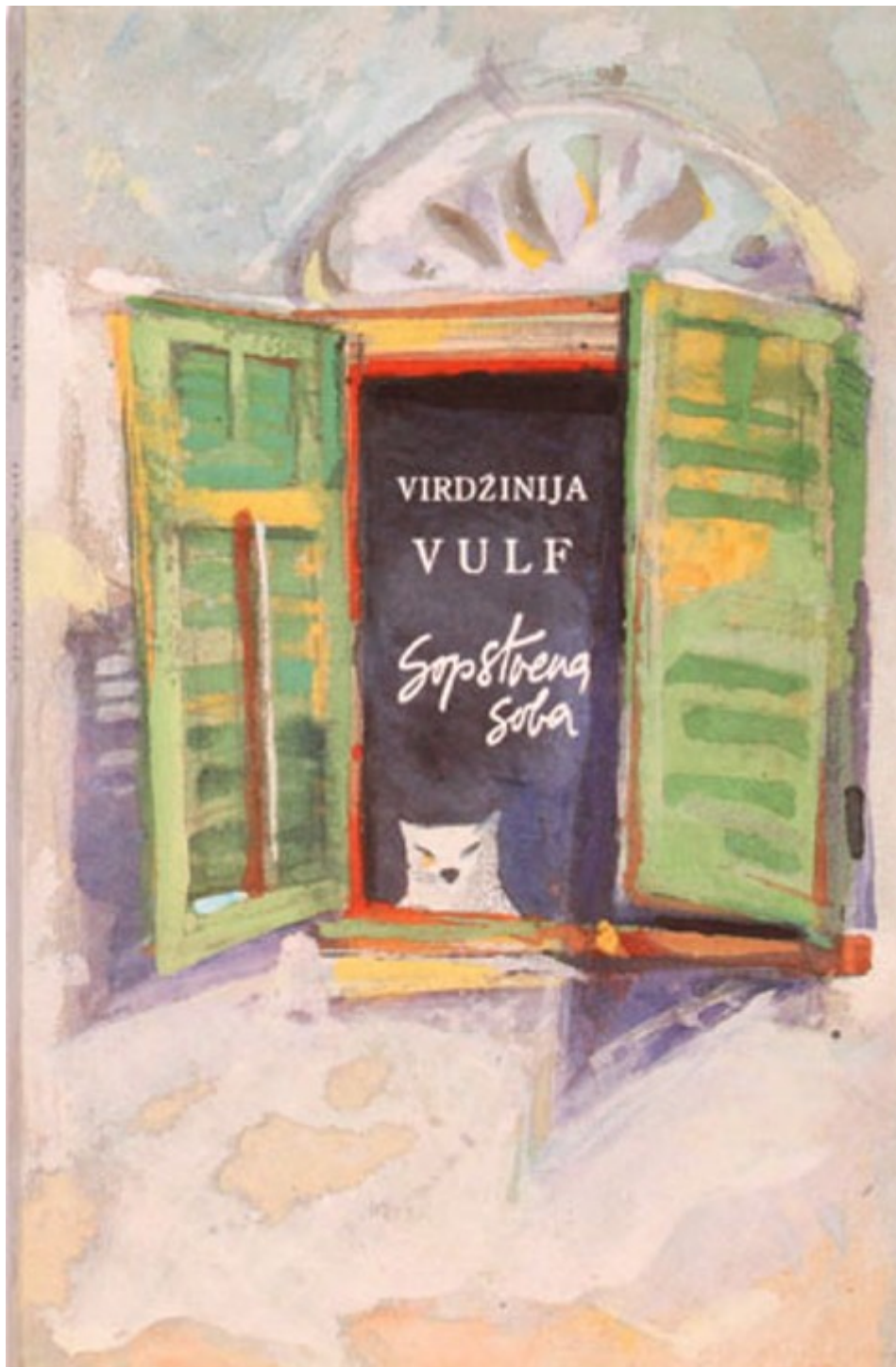
The illustration depicts an open window with green shutters and a red frame. The window is set in a wall with a decorative arch above it. The floor is made of light-colored stone tiles. A white cat with yellow eyes is looking out from the window. The text is centered on the dark background of the window.

VIRDZINIJA
VULF

*Gopstvena
soba*



Virdžinija Vulf

SOPSTVENA SOBA

I

Ali, možete reći, pozvale smo vas da govorite o ženama i književnosti¹ - kakve to veze ima sa sopstvenom sobom? Pokušaću da objasnim. Kad ste me pozvale da govorim o ženama i književnosti, sela sam na obalu reke i zapitala se šta znače te reči. Mogu da znače jednostavno: nekoliko zapažanja o Fani Berni; još ponešto o Džejn Osten; počast sestrama Bronte i skica Houvort parohije pod snegom; neka duhovita opaska, eventualno, o g-đici Mitford; aluzija puna poštovanja prema Džordž Eliot; pomenuti g-đu Geskel, i to bi bilo sve. Ali kad sam malo bolje pogledala, te reči više nisu bile tako jednostavne. Naslov *Žene i književnost* mogao bi značiti, i to je možda ono što ste vi imale na umu: žene i kakve su one; ili bi mogao značiti: žene i književnost koju one pišu; ili, možda: žene i književnost koja je o njima napisana; ili bi, pak, mogao značiti da je sve to troje neraskidivo povezano i vi sad od mene tražite da razmislim u tom svetlu. Međutim, kad sam ovu temu počela da posmatram na taj način, koji je delovao najzanimljivije, ubrzo sam videla da u tome postoji jedan fatalan nedostatak. Neću moći da dođem ni do kakvog zaključka. Neću biti u stanju da ispunim ono što je, ako se ne varam, osnovna dužnost predavača - da vam posle jednočasovnog izlaganja uručim zrnice čiste istine koje biste mogle da zatvorite među stranice sveske i zauvek odložite na policu. Sve što bih mogla da vam ponudim jeste mišljenje o jednoj beznačajnoj temi - žena mora imati novca i sopstvenu sobu ako želi da se bavi književnošću; i tako, kao što ćete videti, ostaje nerešen veliki problem prave prirode žene i prave prirode književnosti. Nisam ispunila svoju obavezu da izvedem neki zaključak o ta dva pitanja - žene i književnost ostaju, što se mene tiče, nerešeni problemi. Ali da bih se donekle iskupila, daću sve od sebe da vam pokažem kako sam došla do ovog mišljenja o sobi i o novcu. Pred vama ću razviti, što mogu potpunije i slobodnije, tok razmišljanja koji me je dotle

doveo. Ako izložim ideje i predrasude koje okružuju ovu tvrdnju, možda ćete videti neku vezu sa ženama i sa književnošću. U svakom slučaju, kad je tema jako kontroverzna - a takvo je svako pitanje koje se tiče pola - ne možemo se nadati da ćemo reći istinu. Možemo samo da pokažemo kako smo došli do takvog uverenja. Svojoj publici samo možemo da pružimo priliku da donese sopstvene zaključke dok posmatra ograničenja, predrasude, osobenosti predavačice. Čini se da u prvom slučaju više istine može da ima književni nego faktografski tekst. Stoga predlažem, koristeći se svim slobodama koje su dozvoljene romansijerki, da vam ispričam kako su protekla poslednja dva dana pre mog dolaska ovamo: kako sam se, povijena pod težinom teme u koju ste me upregle, duboko zamislila i navela tu temu da uđe u moj svakodnevni život i da polako izađe iz njega. Ne treba da napominjem da ono što ću opisati ne postoji; Oksbridž je izmišljotina; isto tako i Fernem; „ja” je samo zgodan izraz za osobu koja ne postoji u stvarnosti. Laži će mi teći sa usana, ali s njima će možda biti izmešano nešto istine; na vama je da otkrijete tu istinu i da odlučite vredi li išta od nje sačuvati. Ako ne vredi, vi ćete, naravno, sve baciti u korpu za otpatke i zaboraviti celu priču.

Dakle, evo me (zovite me Meri Biton, Meri Siton, Meri Karmajkl, ili kako god vam je volja - to uopšte nije važno), gde sedim na obali reke, pre nedelju-dve, jednog lepog oktobarskog dana, izgubljena u mislima. Jaram o kojem sam govorila - *žene i književnost* - potreba da donesem neki zaključak o temi koja pokreće svakakve predrasude i strasti, povio mi je glavu. Levo i desno nekakav šumarak, zlatan i grimizan, sjajio se od boja, izgledalo je čak da se od vreline zapalio. Dalje, niz obalu, vrbe raspuštene kose izlivala su svoj večiti jad. Reka je odslikavala ono što je odabrala od neba, mosta i plamtećeg drveta, i kad je student provezao čamac kroz te odbleske, oni su se sklopili za njim kao da ga nikad nije ni bilo. Tu bi čovek ceo dan mogao sedeti izgubljen u mislima. Moja misao - da to nazovem gordijim imenom no što zaslužuje - spustila je udicu u potok. Neprestano se izvijala tamo-amo među odblescima i vodenim travama, puštajući da je voda diže i potapa do trenutka kad se - poznat vam je taj mali trzaj - naglo zapračakala ideja na kraju udice; usledilo je oprezno povlačenje i pažljivo vađenje. Avaj, položena na

travu, moja misao je izgledala tako mala, tako beznačajna; takvu ribu dobar pecaroš baca nazad u vodu da se podgoji, da postane vredna tiganja i tanjira. Sad vas neću gnjaviti tom mišlju; ako budete pažljivo pratile tok moje priče, možda ćete na nju i same naići.

Ali ma koliko bila mala, ta misao je imala jedno svojevrsno zagonetno svojstvo - vraćena nazad u um, odjednom je postala vrlo uzbudljiva i važna; i kako se praćakala i bljeskala ovde-onda, stvorila je takvu plimu i buru ideja da nisam mogla s mirom da sedim. Tako sam odjednom sebe zatekla kako veoma brzo koračam po nekom travnjaku. Iznenada preda mnom iskrсну jedna muška prilika. U prvom trenutku nisam shvatila da je gestikuliranje čudnog stvora u fraku i svečanoj košulji upućeno meni. Njegovo lice je izražavalo negodovanje i užas. Više mi je pomogao instinkt nego razum; on je školski čuvar; ja sam žena. Ovo je travnjak; staza je tamo. Samo studentima i profesorima je dozvoljeno ovuda; ja moram po šljunku. Te misli mi sinuše u trenutku. Čim sam stupila na stazu, čuvarove ruke se spustiše i na lice mu se vrati uobičajeni mir; mada je lepše hodati po travi nego po šljunku, nisam imala mnogo razloga da se žalim. Mogla sam jedino da optužim studente i profesore tog koledža da su radi zaštite svojih travnjaka, koji se održavaju trista godina, moju ribicu odagnali u njeno skrovište.

Bila sam sad zaboravila koja me je to ideja podstakla na tako drsko ometanje poseda. Duh mira se spustio kao oblak s neba, jer ako igde obitava duh mira, onda je to na travnjacima i u dvorištima Oksbridža za lepog oktobarskog jutra. Dok sam šetala po tim koledžima i prolazila kraj njihovih prastarih dvorana, surovost svakidašnjice kao da se smekšavala; kao da je telo bilo stavljeno u čudesnu vitrinu u koju nikakav zvuk nije mogao da prodre, a um, oslobođen svakog dodira sa činjenicama (osim ako ne bih opet krenula preko travnjaka), mogao je da se usredsredi na razmišljanje o svemu što je bilo u skladu s tim trenutkom. Kao što to slučaj hoće, zalutalo sećanje na jedan stari esej o ponovnom dolasku u Oksbridž za vreme raspusta dovede mi na pamet Čarlsa Lema - sveto jagnje Čarlsa, kako je rekao Tekeri, prekrstivši mu čelo. Zaista, od svih mrtvih (govorim onako kako mi misli naviru), Lem je onaj koji nam je duhovno najbliskiji; onaj koga bismo rado upitali: Reci mi, kako si napisao svoje eseje? Njegovi ogledi, pomislih, bolji su čak i od

savršenih oglada Maksa Birboma, zbog neobuzdanog bleska imaginacije, rasterećujućeg praska darovitosti koji im, doduše, narušava savršenstvo, ali ih obasjava poezijom kao zvezdama. Lem je, dakle, došao u Oksbridž, možda pre sto godina. U svakom slučaju, napisao je esej - naslov mi izmiče - o rukopisu jedne Miltonove poeme koju je tu video. Možda je to bio *Lisidas*, a Lem piše o tome kako ga je sablažnjavala i sama pomisao na mogućnost da je ijedna reč u *Lisidasu* drugačija nego što tu stoji. Pomisao da je Milton menjao reči u toj poemi izgledala mu je kao svetogrđe. To me je navelo da se setim svih stihova koje znam iz Lisidasa i da se zabavljam pogađajući koju je reč Milton mogao da promeni i zašto. Tada mi pade na pamet da se baš taj rukopis koji je Lem video nalazi na nekoliko stotina metara od mene, te da se Lemovim stopama može stići preko kvadratnog dvorišta do čuvene biblioteke u kojoj se to blago čuva. Štaviše, setih se, kad sam rešila da sprovedem plan u delo, u toj istoj čuvenoj biblioteci čuva se rukopis Tekerijevog *Ezmonda*. Kritičari često ističu da je *Ezmond* najsavršeniji Tekerijev roman. Ali to prenemaganje, kojim se podražava stil osamnaestog veka, smeta, koliko se sećam; osim ako stil osamnaestog veka nije zaista bio Tekeriju prirodan - a ta bi se činjenica mogla utvrditi čitanjem rukopisa, da bi se videlo da li su izmene vršene u korist tog stila ili u korist smisla. Međutim, tu bi se moralo tačno utvrditi šta je stil a šta je značenje, pitanje koje - ali tu sam se zapravo obrela pred vratima koja vode u biblioteku. Mora da sam ih otvorila, jer istog trenutka otuda izroni, kao anđeo čuvar koji mi je preprečio put mašući crnom odorom umesto belim krilima, ljubazan sedi gospodin, koji je čitavom svojom pojavom izražavao negodovanje; žali, rekao je tiho i odmahnuo rukom, ali damama je dopušteno da uđu u biblioteku samo u pratnji profesora ili sa pismenom preporukom.

To što jednu čuvenu biblioteku proklinje žena, čuvenoj biblioteci potpuno je nevažno. Časna i mirna, sa svim svojim blagom bezbedno zaključanim u nedrima, ona spava, i, što se mene tiče, spavaće tako dovek. Tu nikad neću buditi odjeke, nikad tu više neću tražiti gostoprimstvo, zaklinjala sam se dok sam besna silazila niz stepenice. Do ručka je bio ostao još ceo sat; kako ga utući? Tumarati po livadama? Sedeti kraj reke? Stvarno, bilo je divno jesenje prepodne; crveno lišće je lepršalo padajući na zemlju, tako

da ni jedno ni drugo ne bi zahtevalo veliki napor. Ali mi do uha dopre zvuk muzike. Održavala se služba ili je neka proslava bila u toku. Orgulje su veličanstveno zabrundale kad sam prošla pored crkvenih vrata. U tom nepomućenom vazduhu čak i hrišćanski bol je zvučao više kao sećanje na tugu nego kao sama tuga; mir je ušuškao čak i škripanje prastarih orgulja. Nisam imala želju da udem, čak i da sam imala pravo na to, jer ovde je mogao preda mnoom da se ispreči crkvenjak i da mi zatraži krštenicu ili preporuku od dekana. Ali ispred tih veličanstvenih građevina često je isto tako lepo kao i u njima. Bilo je čak prilično zabavno posmatrati kako se vernici okupljaju, ulaze, izlaze, vrteći se oko vrata kapele kao pčele na ulazu u košnicu. Mnogi su nosili kapice i ogrtače; neki su imali čuperke krzna na ramenima; drugi su bili u invalidskim kolicima; treći, iako tek sredovečni, izgledali su naborani i spakovani u tako čudne oblike da su podsećali na džinovske krabe i rakove koji se teško povlače po dnu akvarijuma. Onako naslonjenoj na zid, univerzitet mi je zaista izgledao kao svetilište u kome se čuvaju retki tipovi koji bi smesta zastareli i postali neupotrebljivi kad bi bili prinuđeni da se bore za opstanak na pločnicima Stranda. Padoše mi na um stare priče o starim dekanima i starim nastavnicima, ali pre nego što skupih hrabrost da zviznem - nekad se pričalo da se na zvuk pištaljke stari Profesor smesta davao u galop - uvažena pastva uđe unutra. Preostala mi je spoljašnjost crkve. Kao što znate, njene visoke kupole i šiljci mogu se videti, kao jarboli jedrenjaka koji uvek plovi a nikad ne stiže, miljama preko brda. Nekad je, pretpostavljam, taj četvorougao sa gustim travnjacima, masivnim zgradama i kapelom i sam bio močvarno zemljište po kome su se njihale trave i rile svinje. Zaprege konja i goveda dovlačile su kolima kamen iz udaljenih okruga, a zatim su beskonačnim radom sivi blokovi, u čijoj senci sad stojim, složeni jedan na drugi; potom su slikari doneli svoje vitraže, a zidari su vekovima marljivo radili na krovu koristeći štuku i cement, špahtlu i mistriju. Subotom je neko morao da istrese iz kožne kese zlatnike i srebrnjake u njihove drevne šake, jer se te večeri, po svoj prilici, išlo na pivo i kuglanje. Beskrajna reka zlata i srebra, pomislih, morala je neprestano doticati u to dvorište da bi stizao kamen i da bi radnici radili: poravnavali, kopali jarkove i isušivali. Ali to je bilo doba vere, i novac se velikodušno prosipao da bi se to kamenje postavilo

duboko u temelje, a kad su podignuti i zidovi, još više novca iz škrinja kraljeva, kraljica i plemića slivalo se tu da bi se pevale himne i podučavali studenti. Zemljište je bilo poklonjeno, porezi su bili plaćeni. I kad se završilo doba vere i došlo doba razuma, još je tekla ista reka zlata i srebra; ustanovljavane su stipendije; bogato su plaćani profesori; samo što sada zlato i srebro nisu doticali iz kraljevskih škrinja, već iz novčanika trgovaca i fabrikanta, iz džepova muškaraca koji su stekli bogatstvo baveći se industrijom i koji su u svojim oporukama vratili pozamašan deo kao zadužbinu za još više katedri, još više predavača, još više stipendija na univerzitetu na kome su naučili svoj zanat. Otuda biblioteke i laboratorije, opservatorije, izvrsna oprema sastavljena od skupih i osetljivih instrumenata koji sada stoje u vitrinama, tu gde su se pre nekoliko vekova njihale trave i rile svinje. Naravno, dok sam šetala po dvorištu, zlatni i srebrni temelji su izgledali dovoljno duboki; kamene ploče su dobro nalegale preko korova. Muškarci s poslužavnicima na glavama išli su užurbano od stepeništa do stepeništa. U prozorima je cvetalo kitnjasto cveće. Muzika sa gramofona treštala je iz soba. Nemoguće je bilo ne razmišljati - ali razmišljanje je naglo prekinuto. Sat je otkucao. Vreme je da se ide na ručak.

Neobična je činjenica da romanopisci nekako umeju da nas uvere kako se ručkovi redovno pamte po tome što je rečeno nešto vrlo duhovito, ili po tome što je nešto vrlo mudro učinjeno. A retko troše reči na to šta se jelo. Romansijersko je pravilo da se ne pominju supa, losos i pačestina, kao da supa, losos i pačestina nemaju nikakvog značaja, kao da niko nikad nije popušio cigaretu ni popio čašu vina. Međutim, ja ću ovde uzeti slobodu da se ogrešim o to pravilo i ispričaću vam da je tom prilikom ručak počeo ribom list, posluženom u dubokoj činiji; univerzitetski kuvar prelio je ribu najbeljim mileramom i tek su ponegde izbijale tamnije mrlje, kao na košutinim leđima. Zatim su stigle jarebice, ali ako ste pomislili da je na činiji bio par golih smeđih ptica, prevarili ste se. Jarebice, mnogobrojne i raznovrsne, stigle su uz celu povorku sosova i salata, ljutih i slatkih; sve po redu; s krompirima, tankim kao novčići ali ne tako tvrdim, s prokulicama lisnatim kao ružin pupoljak ali sočnijim. I tek što je prošlo pečenje s pratnjom, kad tihi poslužitelj, možda sam

školski čuvar ali u mekšem izdanju, stavi pred nas neku uzgibanu i vrlo slatku smesu zamotanu u salvete. Nazvati tu poslasticu pudingom i dovesti je u vezu sa sutlijašem ili grizom, bila bi uvreda.

U međuvremenu, vinske čaše su bacale žute i grimizne odsjaje; praznile su se i punile. I tako se postepeno, na sredini kičme gde je sedište duše, palilo ne ono tvrdo električno svetlo koje zovemo briljantnost kad nam skakuće na usnama, već dublji, suptilan, podzemni sjaj - zlatnožuti plamen razumnog uzajamnog opštenja. Nema potrebe da se žuri. Nema potrebe da se blista. Nema potrebe da se izlazi iz svoje kože. Svi idemo u raj, i Van Dajk zajedno s nama - drugim rečima, kako život izgleda lep, kako su slatke njegove nagrade, kako su beznačajni neka zamerka ili jadanje, kako je divno prijateljstvo i društvo sebi sličnih, dok palimo dobru cigaretu i tonemo među jastuke na klupama ispod prozora.

Da je kojom srećom bilo pepeljare pri ruci, da se pepeo nije otrešao kroz prozor, da je sve bilo samo malo drugačije, pretpostavljam da niko ne bi primetio mačku bez repa. Taj iznenadni prizor osakaćene životinje koja mekim šapama stupa preko dvorišta za mene je, nekom igrom podsvesne inteligencije, promenio emocionalnu svetlost. Kao da je neko dopustio da padne senka. A možda je to samo izvrsno belo vino prestajalo da deluje. Zaista, dok sam posmatrala bezrepu mačku kako zastaje nasred travnjaka, kao da je i sama začuđena pred univerzumom, činilo mi se da nešto nedostaje, nešto je izgledalo drugačije. Ali šta nedostaje, šta izgleda drugačije, pitala sam se slušajući razgovor. Da bih odgovorila na to pitanje, morala sam da zamislim sebe izvan te prostorije, da se vratim u prošlost, zapravo u predratno vreme, i da sebi predočim jedan drukčiji ručak, održan u prostorijama koje nisu daleko od ovih, ali jesu od njih različite. Sve je bilo drugačije. U međuvremenu je oko mene tekao razgovor među mnogobrojnim mladim gostima oba pola - nesputan, prijatan, otvoren, zabavan. Postavih razgovor koji me je okruživao na pozadini jednog ranijeg, i uvideh da je ovaj nesumnjivo nastao iz onoga, da je legitimni naslednik onog drugog. Ništa se nije promenilo; ništa nije bilo drugačije, osim jednog - načuljivši uši, nisam više slušala reči oko sebe, već žamor i strujanje u pozadini. Da, to je - u tome je razlika. Na ovakvom ručku pre rata ljudi su govorili iste stvari, ali su njihove reči drugačije zvučale jer su bile

praćene nekom vrstom brujanja, neartikulisanog ali muzikalnog, uzbudljivog, koje je menjalo vrednost izgovorenog. Da li bi se to brujanje moglo staviti u reči? Pesnicima bi to verovatno pošlo za rukom. Pored mene je ležala knjiga; otvorih je i sasvim slučajno naiđoh na Tenisona. I videh da je Tenison pevao:

*Sa krunice kraj vratnica
kanula je divna suza.
Stiže moja golubica,
dolazi mi život, duša;
rujna ruža kliče: „Tu je”;
bela tuži: „Kad će? Kad će?”; neven sluša: „Korak čujem”;
„A ja čekam”, ljiljan šapće.*

Je li to ono što su muškarci pevušili na ručkovima pre rata? A žene?

*Srce mi ptica pevica
što se sred trske kući;
srce mi stablo jabuke
što će od roda pući;
srce mi školjka šarena
što je val morski njiše;
srce mi od sveg srećnije
jer ljubav moja stiže.*

Je li to ono što su pevušile žene na ručkovima pre rata?

Bilo je nečeg toliko smešnog pri pomisli da su ljudi pevušili takve stvari, makar i sasvim tiho, na predratnim ručkovima, da prasnuh u smeh. A smeh sam morala da objasnim, pa prstom pokazah na kusog mačka, koji je zaista izgledao malo apsurdno, jedna životinja bez repa, nasred travnjaka. Da li se takav rodio, ili je izgubio rep nesrećnim slučajem? Bezrepe manks mačke, iako se priča da postoje na ostrvu Man,² ređe su nego što se obično misli. To je čudna životinja, više neobična nego lepa. Ko bi pomislio da rep toliko znači - znate već šta se govori na kraju svečanog ručka, kad ljudi traže svoje kapute i šešire.

Zahvaljujući ljubaznosti domaćina, ovaj je trajao do kasno popodne. Lep oktobarski dan je bledeo i padalo je lišće dok sam išla kroz drvored. Izgledalo je kao da se za mnom zatvara jedna po jedna kapija, s nežnom neopozivošću. Bezbrojni školski čuvari stavljali su bezbrojne ključeve u dobro podmazane brave; riznica se osiguravala i za ovu noć. Kad se prođe staza, izlazi se na put - zaboravila sam mu ime - koji će vas, ako skrenete na pravom mestu, odvesti u Fernem. Ali ja sam imala vremena. Večera neće biti pre pola osam. Skoro se moglo i bez večere posle takvog ručka. Čudno kako odlomak neke pesme radi u svesti i vodi noge u ritmu niz ulicu. One reči:

*Sa krunice kraj vratnica
kanula je divna suza.
Stiže moja golubica...*

pevale su u mojoj krvi dok sam grabila prema Hedingliju. A onda, prebacujući se na drugi metar, zapevah na onom mestu gde se voda vrtloži ispred ustave:

*Srce mi ptica pevica
što se sred trske kući;
srce mi stablo jabuke...*

Kakvi pesnici, viknuh naglas, kao što se to radi u sumrak, kakvi su to bili pesnici!

Skoro s nekakvom ljubomorom, valjda zbog našeg sopstvenog doba, iako su ta poređenja glupa i neumesna, pitala sam se dalje da li bi se danas mogla imenovati dva tako velika živa pesnika kao što su bili Tenison i Kristina Roseti. Poređenje je očigledno nemoguće, pomislih zagledana u te zapenušane vode. Ta poezija uzbuđuje do samozaborava, do ushićenja upravo zato što slavi osećanja koja su ljudi nekada imali (možda na svečanim ručkovima pre rata), osećanja koja prepoznaješ i lako im se prepuštaš, ne pomućujući ih proveravanjem ili poređenjem s nekim osećanjem koje danas imaš. Dok savremeni pesnici izražavaju osećanje koje na naše oči nastaje i u istom trenutku biva od nas otrgnuto. Kao prvo, ono je neprepoznatljivo; često ga se plašimo; napeto ga posmatramo, i

ljubomorno i sumnjičavo poredimo sa starim osećanjima koja smo poznavali. Otuda teškoće moderne poezije; i zbog tih teškoća ne možeš da se setiš više od dva stiha zaredom bilo kog dobrog modernog pesnika. Iz tog razloga - zato što me je pamćenje izdalo - ovaj argument vene u nedostatku materijala kojim bih ga potkrepila. Ali zašto smo, nastaviv hodajući u pravcu Hedinglija, prestali da pevujemo ispod glasa na svečanim ručkovima? Zašto je Alfred prestao da peva:

Stiže moja golubica...

Zašto je Kristina Roseti prestala da odgovara:

*Srce mi od sveg srećnije
jer ljubav moja stiže...*

Da li da krivimo rat? Kad su topovi zapucali avgusta 1914, da li su muškarci i žene jedni drugima izgledali tako nezanimljivi da je svaka romansa ubijena? Sigurno da je bio šok (naročito za žene s njihovim iluzijama o obrazovanju, i tako dalje) videti lica onih koji nama upravljaju u svetlosti topovske vatre. Bili su tako ružni - Nemci, Englezi, Francuzi - tako glupi. Ali bilo šta i bilo koga da okriviš, iluzija koja je nadahnula Tenisona i Kristinu Roseti da pevaju tako strasno o dolasku svojih ljubavnika mnogo je ređa sada nego onda. Treba samo da čitaš, da posmatraš, da slušaš, da se sećaš. Ali zašto kažem „okriviti”? Ako je ono bila iluzija, zašto ne slavim katastrofu, ma kakva bila, koja je razorila iluziju i na njeno mesto dovela istinu? Jer istina... te tačkice označavaju mesto gde, u traganju za istinom, promaših skretanje za Fernem. Da, zaista, šta je istina a šta iluzija, zapitah se. Šta je istina o ovim zgradama, na primer, koje su sada, u suton, nejasne i svečane sa svojim crvenim prozorima, ali su, u devet sati izjutra, sirove, crvene i prljave, sa svojim šećerlemama i pertlama? A vrbe, reka i bašte koje se spuštaju ka reci, sada nejasne zbog magle što se diže iznad njih, ali na suncu zlatne i crvene - šta je istina, a šta iluzija o njima? Poštedeću vas obrta i preokreta u razmišljanju, jer ništa nisam zaključila na putu za Hedingli i molim vas da zamislite da sam ubrzo otkrila grešku u skretanju, vratila se

deo puta i krenula u Fernem.

Kao što sam već rekla, bio je oktobarski dan; ne usuđujem se da proigram vaše poštovanje i da ugrozim krhki ugled koji uživa književnost time što bih promenila godišnje doba i opisala kako iza baštenskih ograda proviruju jorgovani, šafrani, lale i drugo prolećno cveće. Književnost mora da se drži činjenica, i što su verodostojnije činjenice to je i ona bolja - tako nam kažu. Zbog toga je još uvek bila jesen i lišće je još uvek žutelo i opadalo. Čak malo brže nego pre, jer je sad nastupilo veče (bilo je sedam sati i dvadeset tri minuta, da budemo tačni) i pojačao se vetrić (sa jugozapada, da budemo egzaktni). Ali, uprkos svemu, nešto čudno se događalo:

*Srce mi ptica pevica
što se sred trske kući;
srce mi stablo jabuke
što će od roda pući.*

Verovatno su reči Kristine Roseti bile delimično odgovorne za ludost fantazije - naravno, to je bila samo fantazija - dakle, za to što su cvasti jorgovana podrhtavale preko baštenskih ograda, žuti leptirovi lepršali tamo-amo, a u vazduhu lebdeo polenov prah. Dunuo je vetar, ne znam iz kog smera, i uskovitlao mlado lišće koje je srebrnasto blesnulo u vazduhu. To je bio čas kad se menja svetlost i kad su boje intenzivnije, a u oknima zlato i purpur plamte kao otkucaji srca koje se lako uzbudi kad se iz nekog razloga obznani lepota sveta, iako će se sve uskoro pokvariti (tu uleteh u baštu, jer su vrata nesmotreno ostala otvorena i nije bilo školskog čuvara u blizini), dakle, lepota sveta koja će se tako brzo pokvariti, i koja ima dve oštrice, jednu od smeha, drugu od bola, što seku srce na dva dela. Fernemske bašte ležale su preda mnom u prolećnom sumraku, divlje i otvorene, a u visokoj travi, vlažnoj i nepažljivo pokošenoj, rasle su zelenkade i zvončići, možda ne baš po kalendaru; sada je preko njih duvao vetar i povijao ih, ali su se oni korenjem čvrsto držali za tlo. Prozori na zgradama, usečeni kao brodski prozori među širokim valovima crvene cigle, prelazili su od limunove do srebrne boje, pod brzim letom prolećnih oblaka. Neko je bio u mreži za ljuljanje, neko, ali na ovoj svetlosti sve su to bile samo utvare koje pola vidiš, pola naslućuješ, što jure preko trave - zar ih niko neće

zaustaviti? - a onda na terasi, kao da je izašla da se nadiše vazduha, da baci pogled na baštu, iskrсну povijena figura, moćna a ipak skromna, visokog čela, u iznošenoj haljini - da li je to čuvena naučnica, da li je to sama Dž. H.?³ Sve je bilo nejasno, a ipak intenzivno, kao da su šal, koji je suton prebacio preko bašte, procepili zvezda ili mač - blesak neke strašne stvarnosti koja je iskočila, kako to ona ume, iz srca proleća. Jer mladost...

Evo moje supe. Večera je poslužena u velikoj trpezariji. Ni blizu to nije bilo proleće, zapravo, bio je oktobar, večer. Svi su se okupili u velikoj sali. Večera je bila spremna. Stigla je supa. Prazna, vodnjikava supa. Ničega da uzburka maštu. Kroz retku tečnost mogla bi se videti svaka šara na dnu tanjira. Ali ovde nije bilo šara. Tanjir je bio jednobojan. Onda je stigla govedina sa zelenišem i krompirom - domaće trojstvo koje doziva u sećanje sirove goveđe butove na blatnjavoj pijaci, rascvetane prokule svenule po ivicama, cenkanje, rasprodaje i žene sa zembilima ponedeljkom ujutru. Nije bilo razloga da se žališ na nasušnu hranu ljudskog roda, jer je količina hrane bila dovoljna, jer su rudari, bez sumnje, dobijali i manje. Usledio je puding sa suvim šljivama. I ako iko prigovori da su suve šljive, čak i ublažene pudingom, bezdušno povrće (voće nisu), žilave kao srce starog škrcu, da se iz njih cedi tečnost kakva bi mogla kolati venama tog starca koji je osamdeset godina uskraćivao vino i toplinu i sebi i sirotinji, taj neka pomisli kako ima ljudi čija milost obuhvata čak i suhu šljivu. Zatim stigoše keks i sir, a bokal s vodom je često kružio među nama, jer je u prirodi keksa da bude suv, a ovo je bio keks do srži. To je bilo sve. Večera je završena. Stolice zastrugaše; vrata su se žestoko ljuljala tamo-amo; uskoro u sali nije bilo ni traga od hrane, i bez sumnje je bila spremna za sutrašnji doručak. Niz hodnike i na stepeništu mladost Engleske je trupkala i pevala. I zar je trebalo da ja, gošća, strankinja (jer ovde u Fernemu nemam nimalo veća prava nego u Trinitiju ili Somervilu ili Girtonu ili Njunemu ili Krajstčerču) kažem: „Večera nije bila dobra”, ili pak da kažem (sada smo se nas dve, Meri Siton i ja, nalazile u njenoj maloj dnevnoj sobi): „Zar nismo mogle ovde same da večeramo?”; da sam tako nešto rekla, to bi značilo da njuškam i istražujem tajne jednog

domaćinstva koje za stranu osobu ima tako lepu fasadu veselosti i snage. Ne, tako nešto se nije moglo reći. Zapravo, razgovor je na trenutak zamro. Pošto je ljudski sklop takav kakav je, pošto su srce, telo i mozak pomešani, a ne smešteni u odvojenim komorama, kao što će bez sumnje biti i kroz milion godina, dobra večera je veoma važna za dobar razgovor. Ne može dobro da se misli, voli, spava, ako se nije dobro večeralo. Lampa u kičmi ne pali se na govedinu i suve šljive. Sve ćemo mi *verovatno* otići u raj i srešćemo se, *nadamo se*, iza prvog ugla sa Van Dajkom - to je ono sumnjičavo i uslovljeno stanje duha koje se posle završenog radnog dana izrodi kad ukrstiš govedinu i šljive. Na sreću, moja prijateljica, koja je predavala prirodne nauke, imala je kredenac s pljoskom i čašicama - ali, trebalo je početi listom i jarebicom - tako da smo mogle da privučemo stolice uz vatru i da popravimo bar nešto od onoga što je oštetio današnji dan. Posle nekoliko minuta slobodno smo klizile kroz sve one teme koje bude radoznalost i interesovanja, koje iskrsavaju u duhu kad je sagovornik odsutan, pa je prirodno da o njima porazgovarate kad se ponovo sretnete - kako se jedna udala, a druga nije; jedna misli ovo, druga ono; jedna je postala bolja zahvaljujući znanju, druga je ko zna zašto propala - uz sva ona mudrovanja o ljudskoj prirodi i o svojstvima čudnog sveta u kome živimo, koja neizbežno proizlaze iz takvih početaka. Međutim, dok smo o tome govorile, osetila sam stid jer sam postala svesna da se, mimo naše volje, uspostavlja nekakav tok koji sve nosi napred prema nekom sopstvenom ishodu. Mogle smo da pričamo o Španiji ili o Portugaliji, o nekoj knjizi ili o trkaćem konju, ali nas zapravo nisu zanimale te teme, već delatnost zidara na visokim krovovima pre pet vekova. Kraljevi i plemići su donosili blago u ogromnim vrećama i ulivali ga pod zemlju. Taj prizor je stalno oživljavao u mojoj glavi i smeštao se pored drugog prizora, mršavih krava i blatnjave pijace i uvelog zeleniša i žilavih staračkih srca - te dve slike, razjedinjene i nepovezane i besmislene same po sebi, uvek su išle zajedno i borile se jedna protiv druge, a ja sam im bila prepuštena na milost i nemilost. Najbolji način da spasem ovaj razgovor od zamki koje mu prete bio je da naglas kažem ono što mi je na umu, i da to, ako bude sreće, izbledi i pretvori se u prah kao glava mrtvog kralja kad je otvoren kovčeg u Vindzoru. Zato ukratko ispričah g-đici Siton o

zidarima koji su proveli sve one godine na crkvenom krovu, i o kraljevima, kraljicama i plemićima koji su donosili vreće zlata i srebra na svojim plećima i lopatama ih bacali u zemlju; i kako su zatim došli finansijski magnati našeg vremena i polagali čekove i obveznice, pretpostavljam, tamo gde su drugi polagali poluge i grumenje zlata. Sve to leži dole ispod onog koledža, rekoh; a ispod ovog koledža, gde mi sad sedimo, šta leži ispod njegove smeđe crvene cigle i divlje, zapuštene trave u dvorištu? Kakva snaga leži iza jeftinog porculana iz kojeg smo večerale i (izlete mi iz usta pre nego što sam mogla da se zaustavim) iza govedine, pudinga i suvih šljiva?

Dakle, reče Meri Siton, oko 1860. godine - o, ali znaš već tu priču, reče ona, jer joj je, pretpostavljam dosadio taj resital. Ipak mi ispriča - iznajmile su prostorije. Sastajale su se po odborima. Adresirale koverta. Sastavljale cirkularna pisma. Održavale sastanke; čitale pisma naglas; ti i ti su obećali toliko i toliko; naprotiv, gospodin... ne da ni peni. *Saturday Review* se veoma ružno poneo. Kako da skupimo novac za kancelarije? Da li da organizujemo dobrotvornu prodaju? Zar ne bismo mogle da nađemo neku lepu devojkicu da sedi ispred tezge? Pogledajmo šta je Džon Stjuart Mil rekao o tom pitanju. Da li bi neka mogla da ubedi urednika... da objavi pismo? Da li možemo da pridobijemo ledi... da ga potpiše? Ledi... je otputovala. Na taj način se, pretpostavljam, radilo pre šezdeset godina, i na to je utrošen čudesan napor i ogromno vreme. I tek nakon duge borbe, i uz ogromne teškoće, skupile su ukupno trideset hiljada funti.⁴ Očigledno je, znači, da ne možemo imati vino, jarebice i sluga koji nose metalne poslužavnike na glavama, reče ona. Ne možemo imati sofe i zasebne sobe. „Udobnosti će”, rekla je, citirajući neku knjigu, „morati da pričekaju.”⁵

Pomisao na sve te žene koje su godinama radile da bi s teškom mukom prikupile dve hiljade funti, i koje su svim silama nastojale da skupe trideset hiljada funti, izazva u nama prezir prema sramnom siromaštvu našeg pola. Šta su naše majke radile kad nisu imale nikakvo bogatstvo da nam ostave? Puderisale noseve? Razgledale izloge? Paradirale na suncu u Monte Karlu? Na kaminu su stajale neke fotografije. Merina majka - ako je to ona bila na slici - možda je u slobodno vreme bila rasipnica (izrodila je trinaestoro dece jednom svešteniku), ali ako je tako, veseli i rasipnički život jedva da je

ostavio traga na njenom licu. Izgledala je kao domaćica; stara gospoda s kariranim šalom koji je bio pričvršćen velikim brošem; sedela je u pletenoj stolici i nagovarala jednog španijela da pogleda u fotoaparat, s nasmejanim ali ipak napetim izrazom, kao da zna da će se pas pomeriti čim blic sevne. A da se kojim slučajem bavila biznisom, da je postala vlasnica fabrike za proizvodnju veštačke svile ili magnatkinja na berzi; da je ostavila dve ili tri stotine hiljada funti Fernemu, mi bismo večeras opušteno sedele i teme našeg razgovora bi možda bile arheologija, botanika, antropologija, fizika, priroda atoma, matematika, astronomija, relativitet, geografija. Samo da su g-đica Siton i njena majka, i pre nje njena majka, izučile veliko umeće pravljenja novca i svoj novac zaveštale, kao njihovi očevi i pre njih dedovi, za osnivanje lektorata i profesura, nagrada i stipendija namenjenih svome polu, mi bismo večeras, ovde gore, vrlo pristojno večerale jarebice i bocu vina; gajile bismo razumnu nadu da ćemo prijatno i dostojanstveno provesti život u zaklonu neke bogato nagrađene profesije. Možda bismo nešto istraživale ili pisale; pohodile drevne svetinje naše planete; meditirale sedeći na stepeništu Partenona ili bismo u deset odlazile u kancelariju i vraćale se kući u pola pet da malo pišemo poeziju. Samo, da su g-đa Siton i njoj slične počele da se bave biznisom s petnaest godina - tu je iskrsnuo problem u argumentaciji - ne bi bilo Meri. Šta o tome, zapitah se, misli Meri? Među zavesama je stajala oktobarska noć, mirna i lepa, sa nekoliko zvezda uhvaćenih u drveću koje je počelo da žuti. Da li je spremna da se odrekne svoga udela u svemu tome i svojih sećanja (jer bili su srećna porodica, iako velika) na igre i svađe gore u Škotskoj, koju neumorno hvali zbog dobrog vazduha i dobrih kolača, da bi se Fernemu moglo darovati, recimo, pedeset hiljada funti jednim potezom pera? Jer, ko hoće da daruje koledž mora da zaboravi na porodicu. Steći bogatstvo i izroditi trinaestoro dece - za to nijedno ljudsko biće ne bi bilo sposobno. Pogledajmo činjenice, rekosmo. Prvo devet meseci pre nego što se beba rodi. Potom stiže beba. Onda je treba dojiti tri ili četiri meseca. Kad se prestane s dojenjem, sigurno treba provesti još pet godina u igranju sa detetom. Ne možete, izgleda, pustiti decu da jurcaju po ulicama. Ljudi koji su ih videli kako divljaju u Rusiji, kažu da taj prizor nije prijatan. Ljudi kažu, isto tako, da se čovekova priroda oblikuje od

prve do pete godine života. Da je g-đa Siton, rekoh, zarađivala novac, kakve bi ti uspomene imala na igre i svađe? Šta bi znala o Škotskoj i njenom dobrom vazduhu, kolačima i svemu ostalom? Ali bespredmetno je uopšte postavljati ovakva pitanja, jer ti nikada ne bi ni došla na svet. Štaviše, podjednako je bespredmetno pitati se šta bi bilo da su Meri Siton i njena majka, i pre nje njena majka, zgrnule ogromno bogatstvo i položile ga u temelje koledža i biblioteke, jer, kao prvo, za njih je bilo nemoguće da zarađuju, a kao drugo, da je i bilo moguće, zakon im je uskraćivao pravo da raspoložu novcem koji bi zaradile. Tek poslednjih četrdeset osam godina g-đa Siton ima sopstveni peni. Jer u svim prošlim vekovima on bi bio vlasništvo njenog muža - misao koja je, možda, imala udela u tome što g-đa Siton i njena majka nisu učestvovala u berzanskim poslovima. Svaki peni koji zaradim, možda su govorile, biće mi oduzet i uložen kako moj muž nađe za shodno - možda u osnivanje neke stipendije ili lektorata u Bejljolu ili u Kingsu, tako da me novac, čak i kad bih mogla da ga zaradim, ne zanima mnogo. Bolje da to prepustim mužu.

U svakom slučaju, bez obzira na to da li krivica jeste ili nije do stare dame koja je gledala u španijela, ne može biti sumnje da su iz nekog razloga naše majke vrlo pogrešno vodile svoje poslove. Nijedan peni nije se mogao uštedeti za „udobnosti“; za jarebice i vino, školske čuvare i krzna, knjige i cigarete, biblioteku i rasonodu. Najviše što su one mogle bilo je da podignu gole zidove na goljoj zemlji.

Tako smo ćaskale stojeći kraj prozora i posmatrajući, kao što rade hiljade ljudi svake večeri, kupole i kule čuvenog grada ispod nas. Bio je vrlo lep, vrlo tajnovit na jesenjoj mesečini. Stari kamen je izgledao veoma beo i dostojanstven. Čovek pomisli na sve one knjige koje su tamo dole skupljene; na slike starih prelata i dostojanstvenika koje vise u galerijama; na vitraže koji bacaju neobične krugove i polumesece na pločnik; na fontane i travu; na tihe sobe koje gledaju na tiha kvadratna dvorišta. I (oprostite mi zbog te pomisli) na zanosan dim i piće, na duboke fotelje i lepe tepihe; na ugladenost, darovitost, dostojanstvo koji idu uz luksuz, privatnost i prostor. U svakom slučaju, majke nas nisu opskrbile ničim sličnim - naše majke kojima je bilo teško da skrpe trideset hiljada funti, naše majke koje

su rađale trinaestoro dece sveštenicima u St. Endrijusu.

I tako krenuh nazad u svoju gostionicu; dok sam prolazila mračnim ulicama premetala sam razne misli po glavi, kao što se to već čini po svršetku radnog dana. Razmišljala sam o tome zašto g-đa Siton nije mogla da nam ostavi novac; i kako siromaštvo utiče na um; razmišljala sam o čudnoj staroj gospodi koju sam videla tog jutra sa čupercima krzna na ramenima; i setila sam se da bi neki od njih potrčao ako bi začuo zvižduk; mislila sam na orgulje koje bruje u kapeli i na zatvorena vrata biblioteke; razmišljala sam o tome kako je neprijatno kad su vrata za tebe zaključana; i o tome kako je možda gore biti zaključan unutra; i razmišljajući o sigurnosti i blagostanju jednog pola, i o siromaštvu i nesigurnosti drugog, i o uticaju tradicije i nedostatka tradicije na spisateljski um, zaključih na kraju kako je došlo vreme da smotam zboranu kožu dana, s njegovim argumentima i impresijama i gnevom i smehom, i da je bacim u žbunje. Hiljade zvezda svetlucalo je na plavom nebeskom prostranstvu. Činilo mi se da sam ostala nasamo s tim nedokučivim društvom. Sva ljudska bića su spavala - opružena, horizontalna, nema. Niko se nije vrzmao ulicama Oksbridža. Čak su se i hotelska vrata otvorila na dodir nevidljive ruke - ni portir nije bio budan da mi osvetli put do kreveta, beše tako kasno.

II

Scena se, ako smem da vas zamolim da me pratite, sad promenila. Lišće je i dalje opadalo, ali sad u Londonu, ne u Oksbridžu; i moram da vas zamolim da zamislite jednu sobu, jednu od hiljade soba, s prozorom koji gleda preko šešira, kamiona i automobila na druge prozore, i na stolu, u dnu sobe, prazan list hartije na kome je krupnim slovima napisano ŽENE I KNJIŽEVNOST i ništa više. Nažalost, kao neizbežan nastavak ručka i večere u Oksbridžu nameće se, izgleda, poseta Britanskom muzeju. Mora da se procedi ono što je u svim tim utiscima bilo lično ili slučajno i da se tako dođe do čistog fluida, esencije istine. Naime, ona poseta Oksbridžu, onaj ručak i ona večera, otvorili su mnoštvo pitanja. Zašto muškarci piju vino, a žene vodu? Zašto je jedan pol tako uspešan, a drugi tako siromašan? Kakav uticaj ima siromaštvo na književnost? Kakvi su uslovi neophodni za stvaranje umetničkog dela? - nametalo se hiljadu pitanja odjednom. A bili su potrebni odgovori, ne pitanja; ali odgovor se mogao dobiti samo konsultovanjem učenih ljudi neopterećenih predrasudama, koji su se uzdigli iznad borbe s jezikom i telesne zbrke i objavili rezultate svojih razmišljanja i istraživanja u knjigama koje treba potražiti u Britanskom muzeju. Ako ne budem mogla da nađem istinu na policama Britanskog muzeja, gde je onda, zapitah se, uzimajući svesku i olovku, gde je istina?

Ovako opremljena, samouverena i radoznala, dadoh se u potragu za istinom. Iako ne baš vlažan, dan je bio tmuran a ulice u blizini muzeja pune otvora u koje je pljuštao ugalj iz džakova; fijakeri su dovozili i istovarivali na trotoar kanapom uvezane kutije u kojima je, verovatno, bila sva garderoba neke švajcarske ili italijanske porodice koja je stigla u potrazi za bogatstvom ili utočištem ili nekim udobnostima koje se zimi mogu naći u pansionima Blumsberija. Grlati momci paradirali su ulicama vozeći sadnice u kolicima. Neki su izvikivali, drugi su pevali. London je ličio na radionicu. London je ličio

na mašinu. Svi letimo napred-nazad po toj praznoj osnovi da bismo istkali neku šaru. Britanski muzej je samo jedno odeljenje te fabrike. Dvostruka vrata se otvoriše; nađoh se pod tom ogromnom kupolom, kao kakva misao u golemom čelu koje je tako veličanstveno obmotano trakom slavnih imena. Odoh na šalter; uzeh parče papira; otvorih katalog, i pet tačkica ovde označavaju pet minuta zaprepašćenja, neverice i zbunjenosti. Imate li ikakvu predstavu o tome koliko se knjiga o ženama napiše za godinu dana? Imate li pojma koliko tih knjiga su napisali muškarci? Jeste li svesne da ste vi životinje o kojima se najviše raspravlja? Ovde sam došla sa sveskom i olovkom, s namerom da celo prepodne čitam, pretpostavljajući da ću na kraju prepodneva preneti istinu u svoju svesku. Ali trebalo bi da sam krdo slonova, pomislih, i gomila paukova - očajnički sam se prisećala životinja koje bije glas da najduže žive i najmnogostrukije vide - da bih sve to postigla. Trebalo bi da imam čelične kandže i bronzani kljun da bih probila ljušturu. Kako uopšte da nađem zrnca istine usađena u svu tu silu papira, zapitah se, i u očaju počeh da prelećem pogledom dugačak spisak naslova. Čak i sami naslovi knjiga davali su mi materijal za razmišljanje. Pol i njegova priroda mogu, naravno, da privuku doktore i biologe; ali ono što je bilo neobično i teško objašnjivo jeste činjenica da taj pol - to jest, žena - toliko privlači autore ljupkih eseja i lakih romana; mladiće koji pišu disertacije; muškarce bez ikakve disertacije; muškarce koji nemaju nikakvu vidljivu kvalifikaciju, osim što nisu žene. Neke od tih knjiga su, na prvi pogled, bile frivolne i šaljive; mnoge druge su, pak, bile ozbiljne i proročke, moralističke i savetodavne. Već je čitanje naslova dovoljno da se u duhu obrazuje slika bezbrojnih školskih upravitelja, sveštenika koji se penju na podijume i propovedaonice da bi održali slovo čija opširnost daleko premašuje vreme koje se obično dodeljuje takvim govorima o ovoj temi. Posredi je veoma neobična pojava koja je očigledno - tu sam pogledala pod slovo M - ograničena na muški pol. Žene ne pišu knjige o muškarcima - nisam mogla da ne pozdravim tu činjenicu sa olakšanjem, jer da sam morala prvo da pročitam šta su sve muškarci napisali o ženama, a zatim šta su žene napisale o muškarcima dvaput bi procvetala aloja, koja cveta jednom u sto godina, pre no što bih ja dospela da stavim pero na papir. I tako, pošto sam

napravila savršeno proizvoljan izbor - otprilike tuce knjiga - stavih ceduljice na žičani podmetač i ostadoh da čekam u svom pregratku, okružena drugim tragačima za esencijom istine.

Šta bi mogao biti razlog te čudne nejednakosti, pitala sam se crtajući krugove na listićima papira kojima su nas britanski poreski obveznici snabdeli u druge svrhe. Zašto su žene, bar ako sudimo po ovom katalogu, toliko zanimljivije muškarcima nego muškarci ženama? Ta činjenica mi je izgledala veoma čudno i moj duh je lutao pokušavajući da dočara živote muškaraca koji su trošili vreme na pisanje knjiga o ženama; bili oni stari ili mladi, oženjeni ili neoženjeni, sa crvenim nosevima ili grbavi - u svakom slučaju, osetimo se na neki način polaskanim što smo predmet takve pažnje, pod uslovom da nam je ne posvećuju isključivo kljakavi i nemoćni - tako sam umovala dok sve te frivolne misli ne prekide lavina knjiga koja se sručila na sto ispred mene. E, sad poče nevolja. Student koji je na Oksbridžu izučio metode istraživanja svakako zna da sačuva svoje pitanje od svih stranputica i da ga dovede do rešenja kao ovčicu do tora. Student koji je sedeo pored mene, na primer, i koji je užurbano prepisivao nešto iz naučnog priručnika vadio je, bila sam sigurna, čiste grumene esencijalne rude svakih deset minuta, njegovi mali groktaji zadovoljstva jasno su svedočili o tome. Ali ako, nažalost, nisi prošao univerzitetsku obuku, tvoje pitanje, daleko od toga, leprša kao preplašeno stado tamo-amoo, bezglavo, a za njim juri čitav čopor lovačkih pasa. Profesori, nastavnici, sociolozi, sveštenici, romansijeri, esejisti, novinari, muškarci koji nemaju nikakve kvalifikacije osim što nisu žene, gonili su moje jedino i jednostavno pitanje - Zašto su žene tako siromašne? - sve dok od njega ne postade pedeset pitanja; sve dok tih pedeset pitanja ne skočiše izbezumljeno u maticu i ne odoše niz vodu. Cela sveska mi je bila izvrljana beleškama. Da bih vam prikazala stanje u kome se nalazio moj um, pročitacu vam nešto od toga, uz napomenu da je u vrhu strane pisalo jednostavno, velikim slovima, *ŽENE I SIROMAŠTVO*, ono što je sledilo izgledalo je otprilike ovako:

Uslovi u srednjem veku kod, Običaji na ostrvu Fidži kod, Obožavane kao boginje od, Slabije u moralnom smislu od, Idealizam kod, Veća savesnost kod,

*Ostrvsko stanovništvo južnih mora, doba puberteta među,
Privlačnost,
Prinošene kao žrtve za, Mala veličina mozga kod, Dublja
podsvest kod, Manja maljavost tela kod, Mentalna, moralna i
psihička inferiornost kod, Ljubav prema deci kod, Duži život
kod,
Slabiji mišići kod,
Snaga osećanja kod,
Taština kod,
Više obrazovanje kod, Šekspirovo mišljenje o, Mišljenje lorda
Birkenheda o, Mišljenje dekana Indža o, La Brijerovo mišljenje
o, Dr Džonsonovo mišljenje o, Mišljenje g. Oskara Brauninga
o...*

Tu uzeh vazduh i, štaviše, dopisah na margini - Zašto Samjuel Batler kaže: „Mudri muškarci nikad ne govore šta misle o ženama”, kad je očigledno da mudri muškarci ne govore ni o čemu drugom? Ali, nastavila sam, zavalivši se u stolici i gledajući veliku kupolu u kojoj sam ja bila jedna jedina, ali već donekle isprepadana misao, nesreća je u tome što mudri muškarci uopšte ne misle isto o ženama. Ovo je Poup: „Većina žena uopšte nema karaktera.”

A ovo La Brijer:

„Les femmes sont extremes, elles sont meilleurs ou pires que les hommes” („Žene idu u krajnost, one su ili bolje ili lošije od muškaraca”) - potpuno protivrečna tvrđenja dvojice oštih posmatrača koji su bili savremenici. Jesu li one sposobne da se obrazuju ili nisu? Napoleon je smatrao da su nesposobne, dr Džonson je mislio suprotno.⁶ Imaju li dušu ili nemaju? Neki divljaci kažu da nemaju. Drugi, naprotiv, tvrde da su žene polubožanstva i zbog toga im se klanjaju.⁷ Neki mudraci drže da im je mozak plići; drugi da im je svest dublja. Gete ih je poštovao; Musolini ih je prezirao. Gde god da pogledaš, muškarci su mislili o ženama, i mislili su različito. Ne mogu da ih uhvatim ni za glavu ni za rep, zaključila sam, bacajući zavirljive poglede na čitača pored mene koji je pravio savršeno uredne izvode i često ih naslovljavao samo sa A ili B ili C, dok je moja sveska kiptela od najnečitkije nažvrljanih protivrečnih

beležaka. To me je zabrinulo, zbunilo, ponizilo. Istina mi je procurila kroz prste. Nije preostala ni jedna jedina kap.

Ne mogu nikako da odem kući, pomislih, i da dodam kao ozbiljan doprinos proučavanju žena i književnosti činjenicu da su žene manje maljave po telu nego muškarci ili da pubertet kod devojčica na ostrvima južnih mora počinje u devetoj godini - ili beše u devedesetoj? - čak se ni rukopis u tom rasulu nije mogao dešifrovati. Sramota je bilo da od celog prepodnevnog rada nisam imala da pokažem ništa značajnije i dostojnije pažnje. A ako ne mogu da shvatim istinu o Ž (kako sam skraćeno počela da je zovem) u prošlosti, što da se bakćem sa Ž u budućnosti? Činilo mi se da sam samo gubila vreme dok sam konsultovala svu tu tako brojnu i učenu gospodu - sve te specijaliste za ženu i njen uticaj na ovo ili ono - politiku, decu, nadnice, moral. Nikakve vajde od otvaranja njihovih knjiga. Utonula u misli, malodušna i očajna, nesvesno sam crtala jedno lice i figuru tamo gde je trebalo da upišem zaključak, kao što je to učinio moj sused. Bili su to lice i figura profesora fon X, zauzetog pisanjem monumentalnog dela pod naslovom *Mentalna, moralna i fizička inferiornost ženskog pola*. Moj crtež nije prikazivao muškarca koga bi žene smatrale privlačnim. Imao je velike, opuštene obraze kao protivtežu sitnim očima; bio je veoma crven u licu. Po njegovom izrazu moglo se naslutiti da ga na rad goni neka emocija i da zato zabada pero u hartiju kao da ubija kakvog štetnog insekta dok piše; ali, čak i kad ga ubije, nije zadovoljan; i dalje mora da ga ubija; pa i tada ostaju neki bes i razdraženost. Da nije kriva supruga, pitala sam se gledajući skicu. Da se nije zaljubila u konjičkog oficira? Da nije, kojim slučajem, konjički oficir vitak i elegantan i odeven u astragan? Ili ga je, možda, da primenim frejdovsku teoriju, ismejavala neka lepa devojka dok je bio u kolevcu? Jer, pomislila sam, profesor čak ni u kolevcu nije mogao biti privlačno dete. Kako god bilo, profesor je izgledao vrlo ljut i vrlo ružan na mojoj slici, dok je pisao svoju veliku knjigu o mentalnoj, moralnoj i fizičkoj inferiornosti žena. Crtanje je bilo zaludan način da se završi neplodan jutarnji rad. Pa ipak, kroz našu dokolicu, kroz naše snove potisnuta istina katkad izroni na površinu. Elementarnom primenom psihologije - o psihoanalizi se tu zaista ne bi moglo govoriti - došla sam do zaključka, kad sam pogledala u svoju svesku, da je skica gnevnog profesora napravljena

u gnevu. Gnev je zgrabio moju olovku dok sam maštala. Ali otkud gnev tu? Zainteresovanost, zbunjenost, zabava, dosada - sva ta osećanja sam mogla da pratim i imenujem dok su se smenjivala tokom prepodneva. Da li je gnev, crna guja, vrebao među njima? Da, potvrdi skica. I nepogrešivo mi ukaza na jednu knjigu, jednu rečenicu koja je probudila tog demona; to beše profesorova tvrdnja o mentalnoj, moralnoj i fizičkoj inferiornosti žena. Srce mi poskoči. Obrazi mi se zažariše. Plamtela sam od gneva. Koliko god da je bila glupa, ta rečenica nije zasluživala posebnu pažnju. Ali ne voliš da ti se kaže kako si prirodno inferiorna u odnosu na nekog muškarčića - pogledah studenta kraj sebe - koji teško diše, nosi kravatu na lastiš i dvonedeljnu bradu. Niko nije imun na detinjastu taštinu. To je prosto u ljudskoj prirodi, pomislih i stadoh da crtam zvezde i krugove oko gnevnog profesorovog lica dok nije počeo da liči na zapaljen grm ili plamenu kometu - u svakom slučaju, na spodobu bez ljudskog lika i značenja. Profesor je sada bio samo svežanj pruća koji gori na vrhu Hempsted Hita. Moj gnev je ubrzo bio objašnjen i ugušen; ali radoznalost je ostala. Kako objasniti gnev tih profesora? Zašto su oni bili gnevni? Naime, kad sam počela da analiziram utisak koji ove knjige ostavljaju, otkrila sam da svuda postoji element žestine. Ta žestina je poprimala mnogobrojne oblike; bila je zaodevena u satiru, osećajnost, radoznalost, prekor. Ali se često pojavljivao još jedan element, koji se nije mogao odgonetnuti na prvi pogled. Nazvala sam ga gnevom. Međutim, taj gnev je bio pritajen, pomešan s mnogim drugim osećanjima. Sudeći po njegovim čudnovatim ispoljavanjima, bio je to prurušen i složen, a ne jednostavan i otvoren gnev.

Bilo kako bilo, pomislih dok sam preletala pogledom hrpu na stolu, nijedna od ovih knjiga ne može mi pomoći da odgovorim na svoj zadatak. Što će reći da su sve naučno bezvredne, iako su, u opšteljudskom smislu, pune poučnosti, zanimljivosti, do sada i vrlo čudnih činjenica o običajima ostrvljanki sa Fidžija. Pisane su pri crvenom svetlu emocija, a ne pri belom svetlu istine. Zbog toga moraju biti vraćene na glavni šalter i svaka mora biti smeštena u sopstvenu ćeliju ogromnog saća. Ceo moj prepodnevni rad urodio je samo tom jednom činjenicom o gnevu. Ti profesori - sve sam ih strpala u isti koš - bili su gnevni. Ali zašto, pitala sam se vraćajući knjige, zašto, ponavljala sam stojeći pod kolonadom među

golubovima i praistorijskim čamcima, zašto su bili gnevni? Pošto sam sebi postavila to pitanje, krenuh da potražim mesto gde ću ručati. Šta je prava priroda onoga što u ovom trenutku nazivam njihovim gnevom, zapitah se. Eto zagonetke koja će potrajati koliko i čekanje na hranu u restorančiću blizu Britanskog muzeja. Neko ko je tu ručao pre mene ostavio je na stolici prvo izdanje večernjih novina; da bih skratila čekanje, počeh da čitam naslove. Ogromna slova išla su preko cele strane. Neko je postigao veliki uspeh u Južnoj Africi. Manji naslovi su javljali da je ser Osten Čemberlen u Ženevi. U jednom podrumu pronađena je mesarska satara i na njoj ljudska kosa. Gospodin sudija... dao je komentar u građanskom sudu na temu ženske besramnosti. Manje vesti su bile razbacane po čitavim novinama. Filmska glumica koju su spuštali s neke čuke u Kaliforniji ostala da visi ni na nebu ni na zemlji. Vreme će biti maglovito. Mislim da bi i najprolaznijem posetiocu naše planete, koji uzme ove novine, moralo biti jasno, čak i iz ovog nesređenog svedočanstva, da u Engleskoj vlada patrijarhat. Svako razumno biće bi moralo da uoči profesorovu dominaciju. On ima vlast, novac i uticaj. On je vlasnik ovog lista, i direktor, i urednik. On je ministar spoljnih poslova i sudija. On je igrač kriketa; njegovi su trkaći konji i jahte. On je direktor kompanije koja plaća dvesta procenata svojim deoničarima. On je ostavio milione dobrotvornim društvima i koledžima kojima sam upravlja. On je filmsku glumicu ostavio da visi između neba i zemlje. On će presuditi je li na satari ljudska kosa; on će ubicu osloboditi optužbe ili osuditi i obesiti. Osim magle, izgleda da sve on kontroliše. Pa ipak je gnevan. A bilo mi je jasno da je gnevan po ovome: dok sam čitala šta je napisao o ženama, nisam mislila o onom što govori, već o njemu. Onaj ko raspravlja nepristrasno misli samo o argumentima, pa ni čitalac ne može drugo nego da isto tako misli o argumentima. Da je on pisao nepristrasno o ženama, da je neoborivim dokazima gradio svoju argumentaciju, da nije pokazivao nimalo želje da rezultat bude ovakav a ne onakav, ni ja se ne bih naljutila. Prihvatila bih činjenice kao što prihvatam činjenicu da je zrno graška zeleno ili da je kanarinac žut. Tako, dakle, stoje stvari, rekla bih. Ali ja sam se razgnevila zato što je on bio gnevan. Ipak je neverovatno, pomislih dok sam listala večernje novine, da je tako moćan čovek podlegao gnevu. Ili je možda gnev nekakav zao duh -

nerazdvojni pratilac vlasti?

Bogati su, na primer, često gnevni zato što sumnjaju da siromašni žele da im otmu bogatstvo. Profesori, ili bi možda tačnije bilo zvati ih patrijarsima, delimično su, može biti, gnevni iz istog razloga, a delom iz jednog razloga koji nije tako vidljiv na prvi pogled. Možda oni uopšte nisu bili „gnevni”, doista, u ličnim odnosima često su bili uzorni, puni divljenja i odanosti. Možda profesoru, kad malo preterano ističe inferiornost žena, nije toliko stalo do njihove inferiornosti, koliko do sopstvene superiornosti. To on tako grčevito i preterano štiti, taj svoj najvredniji dragulj. Za oba pola - pogledah kako krče svoj put duž ulice - život je mukotrpan, težak; večita borba koja zahteva ogromnu hrabrost i snagu. A nadasve, možda - pošto smo mi stvorenja sklona iluzijama - traži samopouzdanje. Bez samopouzdanja smo bespomoćni kao odojčad u kolevcima. Kako ćemo najbrže steći to nemerljivo a dragoceno svojstvo? Tako što ćemo poverovati da su drugi ljudi manje vredni od nas. Tako što ćemo odgajati osećanje da nam je rođenjem data superiornost nad drugima - to može biti bogatstvo ili položaj u društvu, pravilan nos ili dedin portret koji je naslikao Romni - nema kraja dirljivom dovijanju ljudske uobrazilje. Zbog toga je patrijarhu, koji mora da osvaja, koji mora da vlada, strahovito važno osećanje da je ogroman broj ljudi, zapravo polovina čovečanstva, manje vredan od njega. Mora biti da je to jedan od glavnih izvora njegove moći. Ali, hajde da u svetlosti ovog zapažanja osmotrimo stvarni život, rekoh sebi. Pomaže li nam ono da objasnimo neke psihološke zagonetke koje uočavamo na margini svakodnevice? Može li se njime objasniti zaprepašćenje koje sam osetila pre nekoliko dana, kad je Z., najčovečniji, najskromniji među muškarcima, pročitavši odlomak iz neke knjige Rebeke Vest, uzviknuo: „Okorela feministkinja! Kaže da su muškarci snobovi!”? Taj uzvik, koji me je veoma iznenadio - jer zašto bi g-đica Vest bila okorela feministkinja ako iskazuje možda tačnu, premda ne laskavu tvrdnju o drugom polu? - nije bio samo krik ranjene sujete; bila je to pobuna protiv narušavanja njegove sposobnosti da veruje u sebe. Tokom svih proteklih vekova žena je služila kao ogledalo koje ima čarobnu i divnu moć da dvostruko uveća mušku figuru koja se u njemu ogleda. Bez te moći zemlja bi verovatno još uvek bila močvara i džungla. Slavna povest naših ratova ne bi postojala. Još

bismo grebali crteže jelena na ostacima ovčijih kostiju i trampili kremen za jagnjeću kožu ili kakav prost ukras koji se dopadne našem nerazvijenom ukusu. Veliki ljudi i prsti sudbine uopšte ne bi postojali. Car i kajzer ne bi ni nosili ni gubili krune. Kad žene ne bi bile inferiorne, ne bi ni uveličavale. Kako god da se koriste u civilizovanim društvima, ogledala se nalaze u osnovi svih silovitih i herojskih postupaka. Zato su i Napoleon i Musolini toliko insistirali na ženskoj inferiornosti, jer kad žene ne bi bile inferiorne, ne bi ni uveličavale. Time se delimično može objasniti zašto su žene tako često neophodne muškarcima. A time se može objasniti i činjenica da teško podnose kritike koje im upućuje žena; to je razlog što ona ne može da im kaže: ova knjiga je loša, ova slika je slaba, ili bilo šta slično, a da im ne zada mnogo više bola i da ne izazove mnogo više gneva nego muškarac koji bi izrekao istu kritiku. Naime, ako žena počne da govori istinu, figura u ogledalu će se skvrčiti; njegova životna sposobnost će se umanjiti. Kako će on i dalje donositi presude, civilizovati divljake, stvarati zakone, pisati knjige, nositi dostojanstvena odela i držati govorancije na banketima ako za doručkom i za ručkom ne bude video sebe bar dvostruko većeg nego što je u stvarnosti? Tako sam razmišljala mrveći hleb i mešajući kafu i povremeno prateći pogledom ljude na ulici. Vizija iz ogledala ima ogromnu važnost jer napaja životnom snagom, stimuliše nervni sistem. Oduzmi je, i muškarac može da umre kao zavisnik bez kokaina. Polovina ovih muškaraca na trotoaru, pomislih bacivši pogled kroz prozor, hita na posao začarana tom iluzijom. Obasjani njenim blagotvornim zracima, stavljaju ujutru šešire, oblače kapute. Dan počinju bodri, pripremljeni, uvereni da su poželjni na čajanki kod g-đice Smit; ulazeći u sobu, kažu sebi - superioran sam u odnosu na polovinu ovde prisutnih osoba, i zato govore samouvereno, sigurni u sebe, što ostavlja duboke tragove u javnom životu i vodi neobičnim zapažanjima na margini lične svesti.

Ali ti prilozi opasnoj i fascinantnoj temi psihologije drugog pola - koju ćete, nadam se, ispitivati kad budete imale sopstvenih pet stotina funti godišnje - behu prekinuti kad stiže moj račun. Iznosio je pet šilinga i devet penija. Dala sam kelneru novčanicu od deset šilinga i on je otišao da mi donese kusura. U mom novčaniku je bila još jedna novčanica od deset šilinga; zapazila sam to, jer me takva

činjenica još ostavlja bez daha - moć mog novčanika da automatski rađa novčanice od deset šilinga. Otvorim ga i one su tu. Društvo mi daje piletinu i kafu, krevet i smeštaj, u zamenu za izvestan broj parčića papira koje mi je ostavila moja tetka, samo zato što sam nosila njeno ime.

Moja tetka, Meri Biton, moram da vam ispričam, umrla je od posledica pada s konja kad je u Bombaju izjahala da se nadiše vazduha. Vest o nasledstvu stigla mi je jedne večeri, gotovo u istom trenutku kad je usvojen zakon kojim je ženama dato pravo glasa. Pismo od advokata skliznulo je u moje poštansko sanduče i, kad sam ga otvorila, videla sam da mi je tetka ostavila pet stotina funti godišnje do kraja života. Od to dvoje - prava glasa i novca - novac mi je, priznajem, izgledao neuporedivo važniji. Pre toga sam zarađivala za život obavljajući sporedne poslove za novine, izveštavala sam čas sa izložbe magaraca, čas sa venčanja; zaradila sam nekoliko funti adresirajući, čitajući starim gospođama, praveći veštačko cveće, učeći slovima decu u obdaništima. To su bila glavna ženska zanimanja pre 1918. Mislim da nije potrebno detaljno opisivati tegobe tog posla, jer verovatno poznajete žene koje su ga radile; niti kako je teško preživeti od onoga što zaradiš, jer ste možda to iskusile. Ali ono što me je još teže pogodilo, i prema čemu ni danas nisam ravnodušna, jesu strah i gorčina kojima su me ti dani prosto otrovali. Prvo, stalno radiš posao koji ne voliš, i radiš ga kao rob, uz laskanje i ulagivanje koje možda nije uvek neophodno, ali tebi se čini i da jeste, jer je cena rizika previsoka; i drugo, pomisao da onaj dar čije skrivanje znači smrt - dar mali, ali dragocen onom ko ga poseduje - polako nestaje, a zajedno s njim i ja, moja duša; sve je to ličilo na rđu koja nagriza prolećni behar i razara srž drveta. Međutim, kao što rekoh, moja tetka je umrla, i kad god rasitnim novčanicu od deset šilinga, otare se malo te rđe i korozije, strah i gorčina nestaju. Zaista je neobično, pomislih sipajući sitninu u novčanik i prisećajući se gorčine iz tih dana, koliko čovek promeni ćud kad dobije stalni prihod. Nikakva sila na svetu ne može mi oduzeti mojih pet stotina funti. Hrana, kuća i odeća zauvek su moje. Zato ne samo da prestaju napor i najamni rad, već s njima nestaju i mržnja i gorčina. Ne moram da mrzim nijednog muškarca, jer nijedan ne može da me povredi. Ne moram da laskam nijednom muškarcu, jer nijedan nema

šta da mi da. I tako, postepeno i nesvesno, promenih svoj stav prema drugoj polovini ljudske vrste. Besmisleno je kriviti čitavu rasu ili pol. Velike grupe ljudi nikada nisu odgovorne za ono što čine. Gone ih instinkti koji su van njihove kontrole. A i oni, patrijarsi, profesori, morali su neprekidno da se bore s teškoćama i preprekama. Njihovo obrazovanje je, na neki način, bilo isto tako krnje kao i moje. Ono je u njima stvorilo isto tako velike nedostatke. Istina, oni imaju novac i vlast, ali samo po cenu da u nedrima gaje orla, lisicu, koji im stalno kljuju džigericu - nagon za posedovanjem, strast za sticanjem koja ih goni da večno žele polja i dobra drugog naroda; da stvaraju granice i zastave; bojne brodove i otrovne gasove; da žrtvuju svoje živote i živote svoje dece. Prošetajte ispod Admiralskog slavoluka (upravo sam bila stigla do tog spomenika), ili po svim onim avenijama koje su prepuštene trofejima i topovima, i razmislite koja vrsta slave se tu veliča. Ili, pogledajte kako, na prolećnom suncu, berzanski činovnik ili čuveni advokat ulaze u zgrade da prave novac, i još više novca, i još više novca, iako je činjenica da pet stotina funti godišnje mogu održati čoveka u životu na suncu. Neprijatno je gajiti takve instinkte, pomislih. Njih stvaraju životni uslovi, odsustvo civilizacije, razmišljala sam dalje, posmatrajući statuu vojvode od Kembridža, a naročito pera na njegovom naherenom šeširu, i to tako upornim pogledom kakvog ih je verovatno malo ko udostojio. I kako sam postepeno shvatala da ni njima nije sve išlo kao po loju, tako su se strah i gorčina preobražavali u sažaljenje i toleranciju; zatim, za godinu ili dve, nestadoše i sažaljenje i tolerancija i nastupi veliko olakšanje, to jest sloboda da se misli o samim stvarima. Da li se meni, na primer, ona kuća dopada ili ne? Da li je ona slika lepa? Da li je ovo, po mom mišljenju, dobra ili loša knjiga? Zaista, zaveštanje moje tetke skinulo je za mene koprenu s neba i, umesto velike i imponantne figure nekog gospodina koga mi je Milton predložio da večno obožavam, ukazao se pogled na otvoreno plavetnilo.

Tako razmišljajući i umujući, zaputila sam se kući pored reke. Svetiljke su se upalile i onaj jutarnji London nije više ličio na sebe. Kao da je ta velika mašina tokom napornog radnog dana proizvela, uz našu pomoć, nekoliko metara nečeg vrlo uzbudljivog i divnog - plamenu tkaninu koja baca crvene odsjaje, riđe čudovište koje riče

vrelim dahom. Čak je i vetar vitlao kao zastava, šibajući kuće i zvečeći limenim reklamnim tablama. U mojoj je uličici, međutim, vladala domaća atmosfera. Moler je silazio s merdevina; dadilja je pažljivo vraćala kolica u dečju sobu; ćumurdžija je savijao prazne džakove i slagao ih jedan na drugi; piljarica je sabirala dnevni pazar u crvenim rukavicama bez prstiju. Ali ja sam bila toliko obuzeta problemom koji ste mi navalile na pleća da nisam mogla čak ni te uobičajene prizore da gledam a da ih ne povezujem sa jednom središnjom mišlju. Razmišljala sam o tome koliko je sada teže nego pre samo sto godina reći koji je od tih poslova važniji, potrebniji. Da li je bolje biti ćumurdžija ili dadilja; da li je čistačica koja je podigla osmoro dece manje važna za ovaj svet od advokata koji je zaradio sto hiljada funti? Zaludno je postavijati takva pitanja, jer na njih niko ne može da odgovori. Ne samo da se uporedna vrednost jedne dadilje i jednog pravnika diže i pada iz decenije u deceniju, već nemamo ni instrumente kojima bismo izmerili njihovu vrednost u ovom trenutku. Bilo je glupo od mene što sam tražila od svog profesora da mi pruži „nepobitne dokaze” o ovome ili onome u svojoj raspravi o ženama. Čak i ako bi neko mogao da utvrdi koliko trenutno vredi neki talenat, te vrednosti će se promeniti; vrlo je verovatno da će se potpuno promeniti u toku jednog veka. Štaviše, za sto godina, pomislila sam stigavši do sopstvenog praga, žene će prestati da budu zaštićen pol. Logično, učestvovalaće u svim aktivnostima i poslovima koji su im nekad bili zabranjeni. Dadilja će istovarivati ugalj. Piljarka će voziti lokomotivu. Prestaćaće da važe tvrđenja zasnovana na činjenicama koje su ustanovljene u vreme kad su žene bile zaštićen pol - kao, na primer (tu kraj mene promaršira četa vojnika) da žene, sveštenici i baštovani žive duže nego drugi ljudi. Ukinite tu zaštitu, izložite ih istim naporima i aktivnostima, napravite od njih vojnkinje, mornarke, mašinovotkinje i radnice na dokovima, i zar žene tad neće umirati toliko pre muškaraca da će se govoriti: „Danas sam video ženu”, kao što se nekada govorilo „Video sam avion”. Svašta se može dogoditi kad ženskost više ne bude zaštićeno zanimanje, pomislih dok sam otvarala vrata. Ali kakve to veze ima s temom mog predavanja, *Žene i književnost*, zapitah se dok sam ulazila u kuću.

III

Bila sam razočarana što uveče nisam donela kući nijedan važan zaključak, nijednu autentičnu činjenicu. Žene su siromašnije od muškaraca zato što - ovo ili ono. Sad bi možda bilo bolje da dignem ruke od traženja istine da mi se na glavu ne bi sručila lavina uverenja vrelih kao magma, bezbojnih kao soplacine. Bolje bi bilo da navučem zavese; da se izolujem od svega što me dekoncentriše; da upalim lampu; da suzim ispitivanje i da zamolim istoričara, koji ne beleži uverenja već činjenice, da opiše u kakvim uslovima su živele žene, ne kroz stoleća, već, recimo, u doba kraljice Elizabete u Engleskoj.

Jer, vekovna je zagonetka zašto nijedna žena nije napisala ni redak te izuzetne (elizabetanske) književnosti kad je, kako se čini, svaki drugi muškarac bio kadar da sroči pesmu ili sonet. Kakvi su bili uslovi pod kojima su žene živele, pitala sam se, jer književno delo, to jest, delo uobrazilje, ne ispušta se na zemlju poput oblutka, kao možda nauka; proza je nalik paučini, uvek je prikačena uz život, makar veoma tankim nitima. Često su one jedva primetne; Šekspirovi komadi, na primer, izgledaju kao da stoje sami od sebe. Ali kad je mreža istegljena, zavrnutu na ivicama, poderana u sredini, čovek se priseti da tu paučinu nisu isplela bestelesna stvorenja koja su lebdela u vazduhu, već napačena ljudska bića, i da je ona povezana s grubim materijalnim stvarima kakve su zdravlje, novac i kuće u kojima živimo.

Oдох, dakle, do police sa istorijskim knjigama, izvadih jednu od novijih, *Istoriju Engleske* profesora Trevelajna, i ponovo potražih u indeksu *Žene*, nađoh „položaj žena” i otvorih knjigu na tom mestu. „Batinanje supruge”, pročitala sam, „bilo je priznato pravo muškarca i upražnjavalo se bez stida među bogatima i među siromašnima... Slično tome”, nastavlja istoričar, „kćerka koja odbije da se uda za gospodina po izboru svojih roditelja mogla je biti zaključana i kažnjena batinama a da to nije izazvalo nikakav šok kod javnog

mnjenja. Brak nije bio stvar ličnih osećanja, već porodične gramzivosti, posebno u 'viteškim' višim klasama... Veridba se često obavljala dok su jedna ili obe strane bile u kolevci, a venčanje tek što bi dadilja prestala da se stara o njima." To je bilo oko 1470, odmah posle Čoserovog doba. Zatim se govori o položaju žene dvesta godina kasnije, u vreme Stjuarta. „Još uvek je bio izuzetak da žena iz više ili srednje klase bira sebi muža, a kad joj je muž bio dodeljen, on je postajao gospodin i gospodar, barem u onoj meri u kojoj su zakon i običaji mogli to od njega da naprave. Ali, i pored toga”, zaključuje profesor Trevelajn, „ima se utisak da ni Šekspirovim ženama, niti ženama iz autentičnih memoara sedamnaestog veka, kao što su Vernijeve i Hačinsonovi, nije nedostajalo ličnosti i karaktera.” Zaista, kad bolje razmislimo, Kleopatra je sigurno imala stila; leđi Magbet je, reklo bi se, dobro znala šta hoće; Rozalinda je, mogle bismo zaključiti, bila privlačna devojka. Profesor Trevelajn kaže istinu kad primećuje da Šekspirove žene nisu bile bez ličnosti i karaktera. Pošto nisam istoričar, mogla bih otići i dalje i reći da su žene odvajkada sijale kao zvezde vodilje u svim delima svih pesnika - Klitemnestra, Antigona, Kleopatra, leđi Magbet, Fedra, Kresida, Rozalinda, Dezdemona, vojvotkinja od Malfija, kod dramatičara; a kod prozanih pisaca: Milament, Klarisa, Beki Šarp, Ana Karenjina, Ema Bovari, madam de Germant, imena se prosto roje u duhu, a to izvesno nisu žene kojima je „nedostajalo ličnosti i karaktera”. I zaista, da žena uopšte nije postojala izvan književnosti koju su pisali muškarci, moglo bi se pomisliti kako je ona bila izuzetno važna osoba; stecište najrazličitijih osobina; plemenita i zla; veličanstvena i jadna; beskrajno lepa i krajnje gnusna; velika kao muškarac, a po nekima i veća.⁸ Ali to je žena u književnosti. U stvarnosti, kao što kaže profesor Trevelajn, nju su zaključavali i kažnjavali batinama.

Tako se pomalja jedna vrlo čudna i složena kreatura. Uobrazilja joj pridaje ogroman značaj; u praksi je potpuno beznačajna. Ona prožima poeziju od korica do korica; njeno prisustvo u istoriji ne može se poreći. U književnim delima ona upravlja životima kraljeva i osvajača; u stvarnosti je robinja momka čiji roditelji joj nataknu prsten. Neke od najnadahnutih reči, neke od najdubljih misli u književnosti sišle su s njenih usana; u stvarnom životu ona je jedva umela da čita i piše i bila je vlasništvo svoga muža.

Ako prvo pročitamo ono što su napisali historičari, a zatim ono što su napisali pesnici, pred nama će iskrsnuti neobično čudovište - crv sa orlovskim krilima; duh života i lepote koji u kuhinji secka salo. Međutim, koliko god zabavljala maštu, takva spodoba u stvarnosti ne postoji. Da bismo je oživeli, moramo u isti mah razmišljati i pesnički i prozaično, i tako očuvati dodir s činjenicama - ona je g-đa Martin, stara trideset šest godina, odevena u plavo, s crnim šeširom i u smeđim cipelama; ali ne smemo izgubiti iz vida ni reči pesnika - da je ona sud u kom neprestano kruže i svetlucaju svakojaki duhovi i sile. Ali kad oprobamo taj metod na elizabetanskoj ženi, jedna strana slike iščezava; oskudevamo u činjenicama. Ne znamo ništa detaljno, ništa sasvim tačno i ništa bitno o njoj. Istorija je jedva pominje. Vratih se profesoru Trevelajnu da bih videla šta on smatra istorijom. Prelećući pogledom naslove poglavlja, otkrih da istorija znači: „Plemićki sud i metode slobodne poljoprivrede... Cisterciti i ovčarske farme... Krstaški ratovi... Univerzitet... Donji dom... Stogodišnji rat... Ratovi ruža... Renesansni naučnici... Raspad manastira... Agrarni i verski spor... Poreklo engleske pomorske moći... Armada...” i tako dalje. Povremeno se pomene poneka žena, neka Elizabeta ili Meri; kraljica ili velika dama. Ali se ni slučajno nije moglo dogoditi da žene iz srednje klase, koje su obdarene samo pametću i karakterom, učestvuju u nekom od velikih pokreta koji, uzeti zajedno, sačinjavaju historičarevo viđenje prošlosti. Takvu ženu nećemo naći ni u zbirci anegdota. Obri je jedva pominje. Ona nikad ne piše svoje memoare, a često ni dnevnik; sačuvano je samo nekoliko njenih pisama. Nije iza sebe ostavila drame ili pesme po kojima bismo mogli da sudimo o njoj. Ono što mi je potrebno - pomislih - a zašto to ne bi neka briljantna studentkinja na Njunemu ili Girtonu sakupila? - jeste gomila informacija; u kom se dobu udavala; koliko je dece obično imala; kakva joj je bila kuća; da li je imala svoju sobu; da li je kuvala; da li je možda imala služavku? Sve te činjenice negde leže, verovatno u parohijskim registrima i finansijskim knjigama; podaci o životu prosečne elizabetanske žene sigurno postoje, samo su razbacani; neko bi mogao da ih prikupi i da od toga napravi knjigu. Ne bih se usudila, pomislih dok sam po policama pogledom tražila knjige kojih tu nije bilo, da pomenem studentima slavni koledža kako bi valjalo iznova napisati istoriju, i ako

priznajem da mi ona, ovakva kakva je, nerealna i jednostrana, izgleda pomalo smešna; ali zašto oni ne bi napisali jedan dodatak istoriji, koji bi, naravno, nosio neupadljiv naslov, tako da bi se u njemu mogle pojaviti i žene, a da to ne bude neprilično? Jer često ih na trenutak spazimo u životu kakvog velikana kako zamiču u zadnje dvorište, krijući, ponekad pomislim, neki mig, smeh, možda suzu. I konačno, imamo dovoljno biografija Džejn Osten; uopšte nije neophodno ponovo razmatrati uticaj tragedija Džoane Bajli na poeziju Edgara Alana Poa; što se mene tiče, ne bi mi smetalo da se kuće i boravišta Meri Rasel Mitford zatvore za publiku barem za sledećih sto godina. Ali smatram da je žalosno, nastavih, ponovo osmotrivši police, da se ništa ne zna o ženama pre osamnaestog veka. Nemam u sećanju nikakav model kome bih mogla da pribegnem. Evo me gde pitam zašto žene nisu pisale poeziju u elizabetansko doba, a nisam sigurna koliko su bile školovane; jesu li ih učili da pišu; da li su imale svoju sobu i sto; koliko je žena imalo decu pre dvadeset prve godine; ukratko, šta su radile od osam ujutru do osam uveče. Očigledno, novca nisu imale; prema profesoru Trevelajnu, udavali su ih, htele-ne htele, pre nego što obuku dugačku suknju, po svoj prilici u petnaestoj, šesnaestoj. Bilo bi krajnje neobično da je jedna od njih iznenada napisala Šekspirove komade, zaključih, i pomislih na onog starog gospodina, sada pokojnog, mislim da je bio biskup, koji je izjavio kako je nemoguće da bilo koja žena, negdašnja, sadašnja ili buduća, ima Šekspirov talenat. Pisao je u novinama o tome. Isto tako je jednoj dami koja mu se obratila za informaciju rekao da mačke zapravo ne odlaze u raj, iako imaju, dodao je, neku vrstu duše. Koliko su samo ta stara gospoda morila mozak radi nečijeg spasa! Kako su se pred njima povlačile granice neznanja! Mačke ne idu u raj. Žene ne mogu da napišu Šekspirove komade.

Bilo kako bilo, dok sam posmatrala Šekspirova dela na polici nisam mogla da odagnam pomisao kako je biskup bar tu bio u pravu; u Šekspirovo doba bilo je potpuno i apsolutno nemoguće da ijedna žena napiše Šekspirove komade. Pošto je tako teško doći do činjenica, dopustite da zamislim šta bi se dogodilo da je Šekspir imao čudesno nadarenu sestru, koja se, recimo, zvala Džudit. Sam Šekspir je, vrlo verovatno - pošto mu je majka nešto nasledila - išao

u gimnaziju, gde je možda učio latinski - Ovidija, Vergilija i Horacija - kao i osnove gramatike i logike. Dobro je poznato da je bio neobuzdan momak; lovio je tuđe zečeve, možda je odstrelio ponekog jelena i morao je, prilično na brzinu, da se oženi jednom ženom iz susedstva koja mu je rodila dete, prilično pre pristojnog roka. Taj podvig ga je naterao da potraži sreću u Londonu. Izgleda da je imao sklonosti prema pozorištu; počeo je tako što je prihvatao konje na ulazu za glumce. Ubrzo se okušao na sceni, postao uspešan glumac i počeo da živi u središtu sveta; upoznao je sve koji su nešto značili, viđao se s njima, na pozornici je upražnjavao svoju umetnost, na ulici svoju duhovitost, dospeo je čak i na kraljičin dvor. Pretpostavimo da je njegova darovita sestra u to vreme još živela u roditeljskoj kući. A bila je jednako smela, jednako maštovita, jednako željna da vidi sveta kao i on. Ali nju nisu slali u školu. Nije imala prilike da uči gramatiku i logiku, a kamoli da čita Horacija i Vergilija. Povremeno bi dograbila neku knjigu, verovatno bratovljevu, i pročitala koju stranicu. Ali bi tada ušli roditelji i opomenuli je da okrpi čarape ili da pripazi na gulaš, umesto što se zaluđuje knjigama i papirima. Obraćali su joj se oštro, ali ljubazno. Bili su to trezveni ljudi koji su znali šta ženu očekuje u životu i koji su voleli svoju kćer - zapravo, sva je prilika da je ona bila zenica očevog oka. Možda je krišom naškrabala nekoliko stranica u ostavi za jabuke, ali je bila dovoljno oprezna da ih sakrije ili spali. Međutim, uskoro, mnogo pre no što je navršila dvadesetu, saopšteno joj je da treba da se veri za sina vunarskog trgovca iz susedstva. Kad je uzviknula da se grozi braka, dobila je batine od oca. Posle grdnji, usledila su njegova preklinjanja da mu ne nanosi bol i da ga ne bruka pred svetom. Pokloniće joj ogrlicu i lepu podsuknju, rekao je sa suzama u očima. Kako je mogla da mu se usprotivi? Kako je mogla da mu slomi srce? Na to ju je mogla nagnati samo snaga sopstvenog dara. Jedne letnje noći skupila je nešto svojih stvari u zavežljaj, spustila se niz konopac i zaputila ka Londonu. Imala je nepunih sedamnaest godina. Ni ptice što su pevale u žbunju nisu bile muzikalnije od nje. Imala je živu maštu i, kao i njen brat, dar za melodiju reči. Kao i on, bila je sklona pozorištu. Zastala je kod ulaza za glumce i izjavila kako želi da glumi. Nasmejala su joj se u lice. Vođa trupe - debeljko otromboljenih usana - zaurloao je kroz smeh nešto o pudlama koje plešu i ženama

koje glume - nema te žene, rekao je, koja bi mogla da bude glumica. Natuknuo je - možete misliti šta. Ona ne bi mogla da se obučava u tom zanatu. Da li bi ikad mogla da naruči večeru u krčmi ili da luta ulicama u ponoć? Međutim, njen dar, po prirodi književni, snažno je žudeo da se nahrani životima muškaraca i žena i poznavanjem njihovog ponašanja. Najzad, bila je tako mlada, neobično slična pesniku Šekspiru, sa istim sivim očima i izvijenim obrvama - na kraju se Nik Grin, vođa glumačke trupe sažalio na nju; kad je otkrila da je zatrudnela s tim gospodinom - ko će izmeriti uzbuđenje i žestinu pesničkog srca zarobljenog i sputanog u ženskom telu? - ubila se jedne zimske noći; sahranjena je na raskršću, tamo gde staju autobusi ispred Elefanta i Kasla.

Tako bi otprilike tekla priča, verujem, da je neka žena u Šekspirovo doba imala Šekspirov veliki dar. Ali, sa svoje strane, slažem se sa pokojnim biskupom - ako je uopšte bio biskup; nezamislivo je da je ijedna žena u Šekspirovo doba imala Šekspirov dar. Jer, dar kao što je Šekspirov ne rađa se među radnim, neukim, pokornim ljudima. On se nije rodio u Engleskoj među Saksoncima i Britancima. Ne rađa se danas u radničkoj klasi. Kako je onda mogao da se rodi među ženama koje su počinjale da rade, po profesoru Trevelajnu, gotovo u ranom detinjstvu, jer bi ih na to prvo prisilili roditelji, a zatim i zakoni i običaji? Ipak, izvesna nadarenost sigurno je postojala kod žena, kao što je svakako postojala i u radničkoj klasi. Neka Emili Bronte ili Robert Berns zasijali bi s vremena na vreme i dokazali njeno postojanje. Na papir ona, ipak, nikad nije dospela. Međutim, kad čitamo o nekoj davnašnjoj veštici, devojci opsednutoj đavolima ili mudroj ženi koja je prodavala lekovito bilje, ili čak o nekom znamenitom muškarcu koji je imao majku, tada smo, verujem, na tragu izgubljene romansijerke, neostvarene pesnikinje, neke neme i neznane Džejn Osten, neke Emili Bronte koja je udarala glavom o pustaru i unezvereno tumarala pored puteva, poluluda od muka na koje ju je stavio njen dar. U stvari, odvažila bih se da pretpostavim kako je Nepoznati Autor, koji je napisao tolike nepotpisane pesme, često bio žena. Naime, ako ne grešim, Edvard Fildžerald je smatrao da je upravo žena stvorila balade i narodne pesme, tako što je njima uspavljivala decu i prekraćivala sate provedene u predenju ili duge zimske noći.

Možda je zaista tako, a možda nije - ko to zna? - ali je sasvim izvesno, ili mi se bar tako činilo dok sam sastavljala svoju izmišljenu priču o Šekspirovoj sestri, da bi svaka veoma nadarena žena u šesnaestom veku sigurno poludela, da bi se ili ubila ili skončala u osamljenoj kolibi na kraju sela kao poluveštica - polučarobnica koje se plaše i koju ismevaju. I bez velikog poznavanja psihologije potpuno nam je jasno da bi veoma darovitu devojkicu koja bi pokušala da koristi svoj pesnički dar ljudi toliko ometali i osujećivali, i da bi je sopstveni instinkti toliko mučili i rastrzali, da bi izvesno izgubila zdravlje i razum. Nijedna devojkica ne bi mogla da stigne pešice do Londona, da stane na ulaz za glumce i probije se do vođe trupe a da se ne izloži nasilju i patnji koja je možda iracionalna - jer čednost je možda fetiš, proizvoljni izum nekih društava, ali ona zbog toga nije ništa manje neizbežna. Čednost je tada imala, kao što, uostalom, i danas ima, religijski značaj u životu žene, i bila je tako obmotana nervima i instinktima da je njeno demistifikovanje i iznošenje na videlo iziskivalo hrabrost kakva je data samo izuzetnima. U šesnaestom veku, živeti slobodnim životom u Londonu značilo je za ženu koja piše pesme ili drame neprestanu nervnu napetost i rastrzanost koja joj je lako mogla doći glave. Ako bi ipak preživela, sve što je napisala bilo bi izvrnuto, unakaženo i proglašeno za plod preterane i morbidne uobrazilje. I, naravno, pomislih dok sam posmatrala policu na kojoj nije bilo drama ženskih autora, njeno bi delo ostalo nepotpisano. Sigurno bi pobegla u taj zaklon. Ono što je preostalo od osećanja čednosti nametalo je ženama anonimnost čak i u devetnaestom veku. Karer Bel, Džordž Eliot, Žorž Sand, sve same žrtve unutarnje borbe, kao što pokazuje njihovo pisanje, bezuspešno su se krile iza muških imena. Time su udovoljavale konvenciji koju je drugi pol ako ne uveo, ono barem svesrdno podržavao (najveća slava za ženu jeste da se o njoj ne govori) - naime da je publicitet kod žena neukusan. Anonimnost im je ušla u krv. Još uvek ih opседа žudnja da se prikriju. One se ni danas ne brinu toliko za zdravlje svoje slave kao muškarci, i kad prolaze pored kakvog nadgrobnog spomenika ili ploče obično ne osećaju neodoljivu želju da tu urežu svoja imena, što Alf, Bert ili Ces prosto moraju da urade jer im to nalaže instinkt, koji im došapne kad spaze lepu ženu, ili pak psa - *Ce chien est a moi*. A, naravno, to ne mora da bude pas,

razmišljala sam, prisećajući se Parlament skvera, Aleje opsade i drugih avenija; to može da bude komad zemlje ili čovek crne, kudrave kose. Jedna od velikih ženskih prednosti jeste u tome što žena može da prođe čak i pored vrlo lepe crnkinje a da ne poželi da od nje napravi Engleskinju.

Ali žena, koja je bila rođena s pesničkim darom u šesnaestom veku, bila je nesrećna žena; ona se borila protiv same sebe. Svi uslovi njenog života, svi njeni instinkti suprotstavljali su se onom stanju duha koje je čoveku potrebno da bi izrazio sve što mu prolazi kroz glavu. Ali koje stanje duha je najpovoljnije za stvaralački čin, možemo li steći ikakvu predstavu o stanju koje unapreduje i omogućuje tu čudnu aktivnost? Otvorih Šekspirove tragedije. Kakvo je, na primer, bilo Šekspirovo stanje duha kad je pisao *Lira* ili *Antonija i Kleopatra*? Stanje duha koje bi bilo povoljnije za poeziju sigurno nikada nije postojalo. Ali sam Šekspir nije ništa rekao o tome. Saznajemo sasvim usputno i slučajno da „nikad nije precrtao nijedan stih”. Doista, sami umetnici ne govore o svom stanju duha možda sve do osamnaestog veka. Ruso je verovatno bio prvi. U svakom slučaju, do devetnaestog veka samosvest se toliko razvila da je postao običaj da ljudi od pera opisuju svoj duh u ispovestima i autobiografijama. Tad su počele da se pišu i njihove biografije i da se posthumno objavljuju njihova pisma. Zato ne znamo kroz šta je prolazio Šekspir dok je pisao *Lira*, ali znamo kroz šta je prolazio Karlajl kad je pisao *Francusku revoluciju*; kroz šta je prolazio Flober kad je pisao *Madam Bovari*; kroz šta je prolazio Kits kad je pokušavao da piše poeziju kojom bi se suprotstavio smrti koja se nadnela nad njim i neumoljivoj ravnodušnosti sveta.

Iz te nepregledne ispovedne i samoanalitičke moderne literature saznali smo da je pisanje velikog dela gotovo uvek strahovito težak poduhvat. Kao da se sve urotilo protiv toga da ono izađe iz autorovog duha čitavo i neokrnjeno. Materijalni uslovi obično su protiv njega. Psi će lajati; ljudi će smetati; valja zaraditi novac; zdravlje će popustiti. Pored toga, opštepoznata je ravnodušnost sveta prema nabranju svih tih teškoća koja ih, uostalom, čini još nepodnošljivijim. Svet ne traži od ljudi da pišu romane, pesme i povesti; njemu ništa od toga nije potrebno. Njega nije briga da li je Flober našao pravu reč i da li je Karlajl savesno proverio ovu ili onu

činjenicu. I, naravno, neće ni da plati za ono što ne želi. I zato pisac, Kits, Flober, Karlajl, posebno u mladosti, u stvaralačkim godinama, pati od svih vrsta uznemiravanja i obeshrabrivanja. Do nas dopiru kletve i vapaji iz tih samoubilačkih i ispovednih knjiga. „Moćni pesnici u svojoj krajnjoj bedi” - to je smisao njihove ispovesti. Ako uprkos svemu tome nešto stvore, posredi je čudo; verovatno nijedna knjiga nije ispala onako potpuna i savršena kako je zamišljena. A ženi je, pomislih dok sam posmatrala prazne police, bilo neuporedivo teže. Na prvom mestu, sopstvena soba, da ne govorimo o mirnoj sobi ili o sobi koja ne propušta zvuk, nije dolazila u obzir, osim ako joj roditelji nisu bili izuzetno bogati ili vrlo otmeni, sve do početka devetnaestog veka. Pošto joj je džeparac, koji je zavisio od očeve dobre volje, jedva dostajao za odeću, bila je lišena čak i onih skromnih zadovoljstava koja su Kitsu, Tenisonu ili Karlajlu, sve samim siromasima, pružale šetnje, kratka putovanja u Francusku, zaseban smeštaj koji ih je, ma kako bedan bio, štitio od zahteva i tiranije njihovih porodica. Materijalne teškoće bile su ogromne, ali su još mnogo gore bile one nematerijalne. Ravnodušnost sveta, koju su Kits, Flober i ostali daroviti muškarci tako teško podnosili, u njenom slučaju nije bila ravnodušnost već neprijateljstvo. Njoj svet nije rekao, kao što je rekao njima: Piši ako je to tvoj izbor, meni je svejedno. Svet se grohotom nasmejao i kazao: Pišeš? Kakva korist od tvog pisanja? Ovde bi nam u pomoć mogle doći psihološkinje iz Njunema i Girtona, pomislila sam gledajući ponovo prazan prostor na policama. Jer zaista je došlo vreme da se izmeri dejstvo obeshrabrivanja na duh umetnika, kao što sam videla da mlekara meri dejstvo običnog mleka i prvorazrednog mleka na telo pacova. Stavili su dva pacova u dva susedna kaveza; jedan od njih bio je nepoverljiv, plašljiv i kržljiv, drugi je bio kočoperan, smeo i krupan. Dakle, kakvom mi hranom hranimo žene kao umetnike, zapitah, sećajući se verovatno večere sa suvim šljivama i pudingom. Da bih odgovorila na to pitanje, trebalo je samo da otvorim večernje novine i da pročitam kako lord Birkenhed smatra - ali stvarno imam pametnija posla no da prepisujem šta lord Birkenhed misli o pisanju žena. Neću se osvrnuti ni na ono što kaže dekan Indž. Možda je specijalisti za Harli strit dopušteno da svojom vikom razdrma Harli strit, ali meni se od nje neće pomeriti ni dlaka na glavi. Citiraću, međutim, g.

Oskara Brauninga, zato što je g. Oskar Brauning neko vreme bio važna ličnost u Kembridžu i što je ispitivao studentkinje na Girtonu i Njunemu. G. Oskar Brauning imao je običaj da kaže kako je „pregledanjem ispitnih radova, bez obzira na ocene koje im je dao, stekao utisak da je najbolja žena intelektualno inferiorna u odnosu na najgoreg muškarca”. Izrekavši tu misao, g. Brauning se vratio u svoje odaje - a taj nastavak ga čini simpatičnijim, ljudskom figurom koja ima izvesnu težinu i veličinu - i zatekao štalskog momka kako leži na sofi - „sam kostur, upalih i ubledelih obraza, crnih zuba; činilo se da ne vlada sasvim svojim udovima... to je Artur (kaže g. Brauning); on je zapravo vrlo mio i plemenit momak”. Uvek mi se čini da se te dve slike uzajamno dopunjuju. Na sreću, u ovo doba biografije, dve slike često jedna drugu dopunjuju, te možemo da tumačimo mišljenja velikih ljudi ne samo po onom što su govorili, već i po onom što su činili.

Sad je to moguće, ali samo pre pedesetak godina takva mišljenja, kad bi sišla sa usana značajnih ljudi, imala su ogroman uticaj. Pretpostavimo da otac iz najuzvišenijih pobuda nije želeo da njegova kćer napusti kuću i da postane spisateljica, slikarka ili naučnica. „Vidiš šta kaže g. Oskar Brauning”, rekao bi on; a nije tu bio samo g. Oskar Brauning; bila je tu *Saturday Review*; tu je bio g. Greg - „suština ženskog postojanja”, kaže nedvosmisleno g. Greg, „jeste u tome da su izdržavane i da dvore muškarce” - ukratko, postojao je ogroman broj muških mišljenja koja su se svodila na to da se od žena ne može očekivati ništa intelektualno. Čak i ako njen otac nije naglas čitao takva mišljenja, svaka devojka je mogla i sama da ih pročita; i takva štiva mora da su čak i u devetnaestom veku smanjivala njenu vitalnost i duboko uticala na njen rad. Stalno je iskrsavala ta opomena - ne možeš ti da uradiš ovo, nisi sposobna da uradiš ono - protiv koje je morala da se pobuni, koju je morala da prevlada. Možda su romansijerke postale imune na to, jer je bilo priznatih autorki romana. Ali mora da su slikarke još donekle ranjive, a za muzičarke je, pretpostavljam, ta žaoka i danas aktivna i veoma otrovna. Kompozitorke su danas tamo gde su bile glumice u doba Šekspira. Nik Grin je rekao, pomislih setivši se svoje priče o Šekspirovoj sestri, rekao je da ga žena koja glumi podseća na psa koji pleše. Džonson je tu rečenicu ponovio dvesta godina kasnije o

ženama koje drže propovedi. A evo ovde su, rekoh otvarajući knjigu o muzici, upotrebljene iste te reči ovog leta gospodnjeg, leta gospodnjeg 1928, o ženama koje pokušavaju da komponuju. „U slučaju g-đice Žermen Tejfer može samo da se ponovi izreka dr Džonsona o ženama koje drže propovedi - samo što je ona ovde primenjena na muziku. Gospodine, žena koja komponuje liči na psa koji hoda na zadnjim nogama; ona to ne radi dobro, ali smo iznenađeni što uopšte pokušava.”⁹ Eto kako se istorija ponavlja do tančina.

Dakle, zaključih pošto sam zatvorila životopis g. Oskara Brauninga i odgurnula ostale, očigledno je da ni u devetnaestom veku ženu nisu podsticali da se bavi umetnošću. Naprotiv, vređali su je, napadali, opominjali i držali joj lekcije. Duh joj je sigurno bio napet a životna energija umanjena jer je neprestano morala nečemu da se suprotstavlja i nešto da pobija. Tu opet stupamo u domen zanimljivog muškog kompleksa koji je toliko uticao na ženski pokret; one duboko ukorenjene želje ne toliko da *ona* bude inferiorna koliko da *on* bude superioran, od koje muškarac niče gde god baciš pogled, i ne zaklanja samo umetnosti, već se preprečio i na putu ka politici, čak i kad rizik za njega samog izgleda beznačajno mali, a moliteljka ostaje skromna i odana. Čak je i ledi Bezborou, prisetih se, uprkos velikoj strasti za politiku, morala ponizno da se savije i da napiše lordu Granvilu Levenson-Goueru: „...uprkos svem mom strasnom zanimanju za politiku i mnogim stvarima koje sam u toj oblasti rekla, savršeno se slažem sa vama da nijednoj ženi ne priliči da se upliće u taj ili bilo koji drugi ozbiljan posao, njeno je samo da iskaže svoje mišljenje (ako joj ga ko zatraži)”. Stoga će ona ubuduće traćiti svoj entuzijazam tamo gde ne bude nailazila ni na kakve prepreke; rasipaće ga, na primer, na strahovito važne teme, recimo, na prvi govor lorda Granvila u Donjem domu. Prizor je stvarno neobičan, pomislih. Istorija muškog opiranja ženskoj emancipaciji zanimljivija je možda od priče o samoj emancipaciji. Mogla bi zabavna knjiga od toga da se napravi, ako bi neka mlada studentkinja na Girtonu ili Njunemu sakupila primere i izvela teoriju - ali bile bi joj potrebne debele rukavice i poluge od čistog zlata da je štite.

Međutim, ono što je sad zabavno, podsetih se, pošto sam

zaklopila leđi Bezborou, nekad se moralo primati sa očajničkom ozbiljnošću. Mišljenja koja sad lepiš u svesku s nalepnicom Kukurikanje, da bi ih čitala odabranoj publici u letnjim večerima, nekad su izazivala suze, uveravam vas. Među vašim bakama i prabakama bilo je mnogo onih koje su oči isplakale. Florens Najtingejl je glasno vrištala u agoniji.¹⁰ Lako je vama koje ste pohađale koledž i koje imate sopstvene radne sobe - ili ipak samo spavaće? - da kažete kako talenat ne treba da se obazire na takva mišljenja, kako treba da se uzdigne iznad njih. Nažalost, upravo veoma daroviti muškarci i žene najviše mare za ono šta se o njima govori. Setite se Kitsa. Setite se reči koje je urezao na svom nadgrobnom spomeniku. Pomislite na Tenisona; pomislite - ali nije potrebno da nabrajam primere te neporecive, mada nesrećne činjenice da je u prirodi umetnika da preko svake mere brine o tome šta se o njemu govori. Književnost je posuta olupinama onih koji su se preterano obazirali na tuđa mišljenja.

Ta njihova osetljivost je dvostruko nesrećna, pomislih dok sam se vraćala svom početnom pitanju, naime, koje je stanje duha najpovoljnije za stvaralački rad, jer umetnikov duh mora biti usijan da bi izveo čudesan podvig oslobađanja potpunog i neokrtnog dela, kao što je to bio Šekspirov duh, zaključih, posmatrajući svezak tragedija koji je bio otvoren na *Antoniju i Kleopatri*. U njemu ne sme da bude prepreka, nikakvih nesvarenih stranih tema.

Jer, iako možemo reći da o Šekspirovom stanju duha ništa ne znamo, dok to govorimo mi zapravo kazujemo nešto o Šekspirovom stanju duha. Možda o Šekspiru tako malo znamo - u poređenju sa Donom, Benom Džonsonom ili Miltonom - zato što su od nas skrivene njegove zavisti, pakosti i neprijateljstva. Nama ne upravlja nikakvo otkriće koje bi nas upućivalo na ličnost pisca. On je svu svoju žudnju za pobunom, propovedanjem, ukazivanjem na nepravdu, izravnavanjem računa, iznošenjem pred svet muke i tuge, izbacio iz sebe i iskoristio u svom delu. Zato iz njega poezija teče slobodno i neometano. Ako je ikad neko ljudsko biće uspelo da se potpuno izrazi, to je bio Šekspir. Ako je ikada neki duh bio u belom usijanju, nesputan, razmišljala sam, ponovo se okrenuvši ka ormaru sa knjigama, to je bio Šekspirov duh.

IV

Očigledno je bilo nemoguće naći ijednu ženu koja je bila u tom stanju duha u šesnaestom veku. Dovoljno je pomisliti na elizabetanske nadgrobne spomenike sa svom onom dečicom koja kleče sklopljenih ruku i na umiranje mladih žena; dovoljno je videti njihove kuće s mračnim, pretrpanim sobama da bi bilo sasvim jasno kako u to vreme nijedna žena nije mogla pisati poeziju. Moglo bi se, međutim, očekivati da je, znatno kasnije, neka velika ledi iskoristila prednost svoje relativne slobode i blagostanja i objavila nešto pod svojim imenom, izlažući se opasnosti da je smatraju čudovištem. Muškarci, naravno, nisu snobovi, nastavih, strogo se uzdržavajući od „okorelog feminizma” g-đice Rebeke Vest; ali uglavnom sa simpatijama gledaju na pesničke pokušaje kakve kontese. Razumno je pretpostaviti da bi u to vreme neka gospa s titulom naišla na daleko veće ohrabrenje nego nepoznata g-đica Osten ili g-đice Bronte. Ali se isto tako može pretpostaviti da su njen duh uznemiravale neke otuđene emocije, kao što su strah ili mržnja, i da je njena poezija pokazivala tragove tog poremećaja. Eto, na primer, ledi Vinčilsli, pomislih skidajući s police njene pesme. Rođena je 1661; bila je plemkinja i po rođenju i po udaji; nije imala dece; pisala je poeziju, i čim zavirimo u njene pesme nailazimo na izlive negodovanja zbog položaja žena:

*Kako smo pale zbog navike glupe,
s neznanja, a ne od prirode tupe;
lišene svakog duhovnog elana,
dosadne figure neumitnog plana;
ako se pak koja nenadano vine
maštom i težnjama u veće visine,
na nju se hajka i povika sprema:
u borbi sa strahom nada nade nema.*

Jasno je da njen duh ni u kom slučaju nije „savladao sve prepreke i došao do belog usijanja”. Naprotiv, uznemiravale su ga i ometale mržnja i osećanje nepravde. Ljudska rasa za nju je podeljena na dva dela. Muškarci vode „hajku i poviku”; oni u njoj bude mržnju i strah, jer imaju moć da joj prepreče put ka onom što želi da radi - to jest, ka pisanju.

*Avaj, drskom se neizbežno smatra
devojka svaka kad se pera lati
i nema vrline što će taj greh sprati;
promašila, kažu, pol je i držanje;
moda, igra, ples i lepo vaspitanje
za nas su jedine primerne rabote.
Kojoj je stalo do njene lepote
neka ne razmišlja, ne čita, ne piše
jer gubi vreme i poraze niže.
Poslovi kućni, složna je većina,
naša su krajnja svrha i veština.*

U stvari, ona je sebe ohrabrivala pretpostavkom da to što piše nikada neće biti objavljeno, a umirivala se setnim napevom:

*Nekolicini i svom žalu pevaj,
lovorov venac nije ti namenjen;
u senku skrij se, snaži se strpljenjem.*

A ipak, jasno je - kad bi oslobodila svoj duh mržnje i straha, kad u njemu ne bi nakupljala jed i osećanje nepravde, u njoj bi se rasplamsala vatra. S vremena na vreme nailazimo na reči čiste poezije:

*Nit' želi da blede na svilama slika
ružu, cvet neponovljiva lika.*

- koje s pravom hvali g. Muri, dok je Poup, veruje se, upamtio i prisvojio ove druge:

A kad ludorija um nejaki školi,

u nesvest padamo od mirisnih boli.

Ogromna je šteta što je žena koja je umela tako da piše, čiji je duh bio okrenut prirodi i razmišljanju, oterana u bes i gorčinu. Ali šta je mogla da učini, zapitah se dok su mi u svesti iskršavali smeh i poruge, ljigava laskanja i skepticizam profesionalnog pesnika. Mora da se zatvarala u sobu letnjikovca kad je htela da piše, verovatno rastrzana jedom i obzirima, čak i ako je imala izuzetno dobrog muža i savršen brak.

Kažem „mora da”, jer ako pokušamo da pronađemo činjenice o ledi Vinčilsu, vidimo, kao i obično, da se o njoj skoro ništa ne zna. Patila od teške melanholije, koju bar donekle možemo objasniti kad pročitamo o čemu je razmišljala za vreme tih kriza:

*Zaludnom i drskom smatraju me ljudi
i svakom mom stihu unapred se sudi.*

Ponašanje koje je bilo tako strogo ocenjeno sastojalo se, koliko možemo videti, od nedužnog lutanja poljima i sanjarenja:

*Ruka moja čudnim obrisima teži,
neće da se drži staza ustaljenih,
nit' želi da blede na svilama slika
ružu, cvet neponovljiva lika.*

Naravno, ako je tako provodila vreme i u tome nalazila radost, morala je očekivati da joj se smeju; ne treba da nas čudi što su je, kako se priča, Poup i Gej satirično opisivali kao „plavu čarapu koju svrbi želja za piskaranjem”. Takođe se priča da je ona uvredila Geja jednom duhovitom opaskom. Rekla je, naime, kako je njegova poema *Trivia* pokazala da bi mu „više pristajalo da hoda ispred čeza no da se u njima vozi”. Ali ta je priča „sumnjiva glasina”, kaže Muri, i kao takva sasvim „nezanimljiva”. Tu se ne bih s njim složila; naime, volela bih da je više takvih sumnjivih glasina kako bih mogla da otkrijem ili stvorim neku predstavu o melanholičnoj gospi koja je rado lutala poljima sanjareći o neobičnim stvarima i koja je tako nepromišljeno i nerazborito prezirala „poslove kućne”. Rasplinula se, kaže g. Muri. Dar joj je zarastao u korov i ogradio se trnjem. Nije

mogao da ispolji svoju prefinjenu i plemenitu prirodu. I tako, vraćajući ledi Vinčilsu na policu, okrenuh se drugoj, nekoliko desetleća starijoj velikoj gospi, vojvotkinji koju je voleo Lem, nerazboritoj, fantastičnoj Margareti od Njukasla. Njih dve behu različite, ali i slične po tome što su obe bile plemkinje, što nisu imale dece i što su bile udate za najbolje moguće muževe. U obema je plamtela ista strast prema poeziji i obe su nagrđene i izobličene iz istih razloga. Kod vojvotkinje nalazimo sličan izliv gneva: „Žene žive kao slepi miševi ili sove, rade kao stoka, a umiru kao crvi...” Margareta je mogla biti pesnikinja; u naše doba, tolika aktivnost bi pokrenula neki točak. A šta je tada moglo obuzdati, pripitomiti ili civilizovati za ljudsku upotrebu tu divlju, raskošnu, samoniklu inteligenciju? Ona se bez ikakvog reda izlivala u bujice rime i proze, poezije i filozofije, okamenjene u svescima malih i velikih formata koje niko ne čita. Trebalo joj je dati mikroskop u ruke. Trebalo ju je naučiti da gleda zvezde i da razmišlja naučno. Njen um su oblikovale samoća i sloboda. Niko joj nije ukazivao na greške. Profesori su joj se ulagivali. Na dvoru su joj se rugali. Ser Iger-ton Bridžis se žalio na njenu grubost - „što dolazi od žene najvišeg ranga koja je odrasla na dvorovima”. Zatvorila se sama u Velbeku.

Kakvu sliku usamljenosti i bunta predstavlja misao Margarete Kevendiš! Kao da se neki džinovski krastavac razrastao preko svih ruža i karanfila u bašti i ugušio ih. Kakva šteta što je žena koja je napisala „najbolje odgojene žene su one čiji je um najfiniji”, morala da rasipa vreme piskarajući besmislice i tonući sve dublje u tamu i ludilo, tako da su se ljudi gurali oko njene kočije kad je nekud izlazila. Očigledno je luda vojvotkinja postala bauk kojim su zastrašivali pametne devojke. Ovde, setila sam se odloživši vojvotkinju i otvarajući pisma Doroti Ozborn, ovde Doroti piše Templu o vojvotkinjinoj novoj knjizi. „Sigurno je sirota žena malo rastrojena, inače ne bi mogla biti tako smešna da se upusti u pisanje knjiga, i to još u stihu; da nisam dve nedelje mogla da spavam, ne bih na to spala.”

I tako, pošto nijedna razumna i skromna žena ne bi mogla da piše knjige, Doroti, koja je bila osećajna i melanholična, po temperamentu potpuno različita od vojvotkinje, nije napisala ništa. Pisma se ne računaju. Žena je mogla da piše pisma sedeći uz očevu bolesničku

postelju. Mogla je da ih piše uz vatru, dok su muškarci razgovarali, pod uslovom da ih ne uznemirava. Čudno je, pomislih dok sam listala Dorotina pisma, koliko je ta neuka i usamljena devojka imala smisla za oblikovanje rečenice i slikanje prizora. Oslušnite: „Posle večere sedimo i razgovaramo sve dok se ne pomene g. B. i tada je odlazim. Po vrućini čitam ili radim a oko šest ili sedam sati izađem na jedno Polje tik do kuće gde se mnoge mlade devojke skupljaju i čuvaju Ovce i Krave i sede u hladu pevajući Balade; odlazim do njih i upoređujem njihove glasove i Lepotu s nekim Pradavnim Čobanicama o kojima sam čitala, i nalazim ogromnu razliku, ali verujte mi, mislim da su ove ovde isto toliko čedne kao što su i one bile. Pričam sa njima i vidim da im ne nedostaje ništa da bi bile najsretniji Ljudi na svetu, osim saznanja da su takve. Obično usred razgovora neka pogleda uokolo i spazi svoju Kravu kako ide u Kukuruz i onda sve potrče, kao da imaju krila na petama. Pošto nisam baš vešta, zaostanem za njima i onda kad vidim da one vode stoku kući pomislim kako je vreme da se i ja vratim. Posle večere odem u baštu, pa do obližnje rečice; sedim na obali i mislim kako bi bilo lepo da si sa mnom...”

Možemo se zakleti da je u duši bila pravi pisac. „Da nisam dve nedelje mogla da spavam, ne bih na to spala” - postaje nam jasno koliko je bio snažan otpor prema ženi koja piše kad otkrijemo da je čak i žena sa izrazitim smislom za pisanje uverila sebe kako je napisati knjigu smešno i kako to čak ukazuje na umno rastrojstvo. I tako dolazimo, nastaviv odlažući jedinu knjižicu pisama Doroti Ozborn na policu, do g-đe Ben.

A s g-đom Ben pravimo vrlo važan zaokret na putu. Za sobom ostavljamo, zatvorene u parkovima i okružene knjigama, usamljene velike dame koje nisu pisale ni za publiku ni za kritiku, već za sopstvenu dušu. Dolazimo u grad i šetamo ulicom među običnim ljudima. G-đa Ben je bila žena iz srednje klase, s pravim narodskim vrlinama: smislom za humor, vitalnošću i hrabrošću; žena koju su muževljeva smrt i neke nesrećne avanture naterali da se izdržava sopstvenom pameću. Morala je da radi pod istim uslovima kao i muškarci. Zarađivala je mukotrpnim radom, dovoljno da preživi. Ta činjenica ima veću težinu od svega što je napisala, čak i od izvanrednih „Hiljadu mučenika koje sam stvorila”, ili od „Fantastičnog

trijumfa ljubavi”, jer tu počinje sloboda duha, ili tačnije nagoveštaj da će jednog dana duh biti slobodan da piše ono što želi. Naime, sad, kad je to Afra Ben uradila, devojka je mogla da stane pred roditelje i da kaže: Ne morate me više izdržavati, mogu da zaradim pišući. Naravno, godinama je odgovor na to bio: Jeste, ali da živiš kao Afra Ben! Bolje je onda da umreš! I vrata bi se zalupila brže no ikad. Ta veoma zanimljiva tema, vrednost koju za muškarce ima ženska nevinost i njen uticaj na žensko obrazovanje, prosto vapi da bude istražena, i ako bi je se prihvatila neka studentkinja sa Girtona ili Njunema iz toga bi mogla proisteći zanimljiva knjiga. Na korice bi se mogla staviti slika ledi Dadli kako sedi okićena dijamantima usred neke škotske pustare. Pre nekoliko dana, povodom smrti ledi Dadli, Tajms je ovako opisao lorda Dadlija: „Čovek odnegovanog ukusa, veoma avestan, dobronameran i darežljiv, ali hirovit despot. Insistirao je da njegova žena nosi kompletnu toaletu čak i u najzabitijim planinskim kolibama u vreme lova; obasipao ju je prekrasnim nakitom”, i tako dalje, „davao joj je sve - ali nikakvu odgovornost.” A kad je lorda Dadlija udarila kap, ona ga je negovala i besprekorno upravljala imanjem sve do kraja. Taj ćudljivi despotizam postojao je u devetnaestom veku.

Ali, vratimo se Afri Ben; ona je dokazala da se novac može zaraditi pisanjem, možda po cenu žrtvovanja izvesnih prijatnih osobina; i tako, malo-pomalo, pisanje nije više bilo znak ludosti i rastrojenog uma, već je dobilo praktičan značaj. Muž može umreti, ili neka tragedija može zadesiti porodicu. Tokom osamnaestog veka, stotine žena su počele da dopunjuju svoj džeparac ili da pomažu porodicu prevodeći ili pišući bezbrojne loše romane, koji se više nisu beležili čak ni u knjižarskim katalozima, već su se mogli kupiti samo u jeftinim kioscima na Cering Kros Roudu. Izuzetna aktivnost uma koja se pokazala u osamnaestom veku među ženama - razgovori, sastanci, pisanje eseja o Šekspiru, prevođenje klasika - zasnivala se na čvrstoj činjenici da žene mogu da zarađuju svojim perom. Novac daje dostojanstvo onome što je frivolno kad nije plaćeno. Ljudi su se i dalje mogli podsmevati „plavim čarapama koje svrbi želja za piskaranjem”, ali više nisu mogli poricati da one time mogu zaraditi novac. Krajem osamnaestog veka zbilja se promena kojoj bih, da iznova pišem istoriju, posvetila više pažnje nego krstaškim pohodima

ili Ratovima ruža, jer je smatram značajnijom od tih događaja. Žena iz srednje klase počela je da piše. Jer, ako su važni *Gordost i predrasuda*, *Midlmarč i Vilet*, ako su važni *Orkanski visovi*, još je mnogo važnije - ali to ne mogu da dokažem u jednočasovnom predavanju - da su se žene uopšte, a ne samo usamljena aristokratkinja zatvorena u svom letnjikovcu među knjigama i laskavcima, latile pisanja. Bez tih prethodnica, Džejn Osten, sestre Bronte i Džordž Eliot ne bi mogle tako da pišu, kao što ni Šekspir ne bi mogao onako da piše bez Marloua, ili Marlou bez Čosera, ili Čoser bez onih zaboravljenih pesnika koji su mu popločali put i koji su ukrotili prirodnu divljinu jezika. Jer remek-dela nisu plodovi koji slučajno niknu u samoći; ona su proizvod mnogih godina zajedničkog razmišljanja, razmišljanja celih naroda, tako da iza pojedinačnog glasa stoji iskuštvo mase. Džejn Osten je trebalo da položi venac na grob Fani Berni, a Džordž Eliot da oda poštu robusnoj seni Elize Karter - smeone starice koja je vezala zvonce uz svoje uzglavlje da bi se rano budila i učila grčki. Sve žene zajedno trebalo bi da obaspu cvećem grob Afre Ben, koji, što je skandalozno ali ne i neprikladno, leži u Vestminsterskoj opatiji, jer ona je za njih izborila pravo da govore ono što misle. Zahvaljujući njoj - nedoslednoj i sklonoj zaljubljuvanju kakva je bila - ono što večeras želim da vam poručim ne zvuči kao čista fantastika: zaradite par stotina funti godišnje svojom pameću.

Stigosmo, dakle, do ranog devetnaestog veka. Tu po prvi put nalazim nekoliko polica koje su ispunjene delima žena. Ali, dok sam ih preletala pogledom, prosto mi se nametnulo pitanje: zašto su to, uz vrlo malo izuzetaka, sami romani? Početni impuls bio je poetski. „Najveći majstor pesme” bila je pesnikinja. I u Francuskoj i u Engleskoj pesnikinje prethode romansijerkama. Štaviše, pomislih gledajući četiri čuvena imena, šta ima Džordž Eliot zajedničko sa Emili Bronte? Zar nije Šarlota Bronte pokazala potpuno nerazumevanje za Džejn Osten? Osim, možda, relevantne činjenice da nijedna nije imala dece, nisu se mogle naći četiri tako nesaglasne ličnosti u jednoj sobi - prosto padamo u iskušenje da predočimo kako bi izgledao njihov susret i razgovor. Ipak, neka čudna sila ih je primoravala da pišu upravo romane. Možda to ima veze s činjenicom da sve potiču iz srednje klase, pomislih; i s činjenicom, na koju će

kasnije tako ubedljivo ukazati g-đica Emili Dejvis, naime da je u devetnaestom veku porodica iz srednje klase raspolagala samo jednom dnevnom sobom. Ako je žena pisala, morala je da piše u zajedničkoj dnevnoj sobi. I, kao što se g-đica Najtingejl gorko požalila - „žena nikad nema pola sata... za koje bi mogla da kaže da su samo njeni” - uvek je bivala prekidana. Lakše je pisati prozu i beletristiku nego poeziju ili dramu. Potrebno je manje koncentracije. Džejn Osten je tako pisala do smrti. „Nije jasno kako je sve to uspela da stvori”, piše njen nećak u svojim sećanjima, „jer nikada nije imala svoju radnu sobu u koju bi mogla da se povuče; najveći deo posla je morala obaviti u zajedničkoj dnevnoj sobi, izložena svakakvim smetnjama. Strogo je pazila da sluge ili posetioci, ili uopšte osobe izvan njenog najužeg porodičnog kruga, ne posumnjaju čime se bavi.”¹¹ Džejn Osten je sakrivala rukopis ili ga je pokrivala hartijom za upijanje. Uz to, sva književna pouka koju je žena dobijala u ranom devetnaestom veku svodila se na posmatranje karaktera i raščlanjivanje osećanja. Na uobličavanje njenog senzibiliteta vekovima je uticala zajednička dnevna soba. Uvek je bila svesna ljudskih osećanja; lični odnosi uvek su joj bili pred očima. Zatim, ne treba da nas čudi što je žena iz srednje klase, kad bi se latila pera, pisala romane, iako je prilično očigledno da dve od četiri slavne žene o kojima ovde govorim nisu po prirodi bile romansijerke. Trebalo je da Emili Bronte piše poetske drame; tok snažnog uma Džordž Eliot trebalo je da se izlije, kad je stvaralačko nadahnuće zakazalo, u istoriju ili biografski rad. Međutim, one su pisale romane; može se otići korak dalje, rekoh dok sam s police uzimala *Gordost i predrasudu*, i tvrditi da su pisale dobre romane. Bez preterivanja i bez želje da se povredi suprotni pol, može se reći da je *Gordost i predrasuda* dobra knjiga. U svakom slučaju, niko ne bi trebalo da se postidi kad bi ga zatekli kako piše *Gordost i predrasudu*. Džejn Osten je ipak bila srećna što šarke škripe, te može da sakrije svoj rukopis pre nego što neko uđe. Za Džejn Osten bilo je nečeg sramnog u pisanju *Gordosti i predrasude*. Pitam se da li bi roman *Gordost i predrasuda* bio bolji da Džejn Osten nije tako uporno skrivala rukopis od posetilaca. U želji da to utvrdim, pročitah nekoliko stranica; ali nisam mogla da nađem nikakve znake da su okolnosti u kojima je pisala imalo oštetile njen rad. Tome se možda treba najviše

čuditi. Evo žene s početka devetnaestog veka koja piše bez mržnje, bez gorčine, bez straha, bez bunta, bez držanja propovedi. Tako je pisao Šekspir, pomislih dok mi je pogled počivao na *Antoniju i Kleopatri*; i kad ljudi porede Šekspira i Džejn Osten, mogu pomisliti da je um kod oboje prevladao sve prepreke; zato mi ne poznajemo Džejn Osten i ne poznajemo Šekspira, i zato Džejn Osten prožima svaku reč koju je napisala, baš kao i Šekspir. Ako je Džejn Osten ikako trpela zbog okolnosti u kojima je živela, onda je to bilo zbog skučenosti života koji joj je nametnut. Bilo je nemoguće da žena sama nekud izađe. Nikada nije putovala; nikad se nije provozala autobusom po Londonu niti je ručala u restoranu. Ali možda je takva bila priroda Džejn Osten, da ne želi ono što nema. Njen dar i okolnosti potpuno su odgovarali jedno drugom. Sumnjam, međutim, da je tako bilo kod Šarlote Bronte, rekoh, otvorivši *Džejn Ejr* i položivši je pored *Gordosti i predrasude*.

Otvorila sam je na dvanaestom poglavlju i pogled mi privuče rečenica: „Može da me krivi ko god hoće.” Za šta su okrivljavali Šarlotu Bronte, pitala sam se. Onda sam pročitala kako je Džejn Ejr imala običaj da se popne na krov dok je g-da Ferfaks kuvala slatko, i da gleda preko polja u daljinu. I čeznula je - zbog toga su je krivili - „tada sam ja čeznula za snagom vizije koja bi mogla da prevaziđe to ograničenje; koja bi mogla da dopre do užurbanog sveta, gradova, krajeva punih života o kojima sam slušala ali koje nikad nisam videla; tada sam žudela za više praktičnog iskustva nego što sam posedovala; više susreta sa ljudima kao što sam ja, upoznavanja sa različitim karakterima kojih nema ovde. Procenjivala sam šta je dobro u g-đi Ferfaks, a šta je dobro u Adeli; ali ja sam verovala u postojanje drugih i živahnijih tipova dobrote, i ono u šta sam verovala želela sam da imam.

Svako ko hoće može da me osuđuje ako još dodam da sam s vremena na vreme, kada sam se šetala po polju, kada sam išla do kapije i gledala na drum, ili kada sam se, dok se Adela igrala sa svojom dadiljom, a gospođa Ferfaks pravila kremove, pela na treći sprat i izlazila na krov, bludeći pogledom daleko preko polja i brežuljaka i duž vidika - da sam tada čeznula da imam moć vizije i da pređem te granice i dospem do užurbanog sveta, gradova, krajeva punih života, o kojima sam samo slušala, ali koje nikada

nisam videla; da sam tada žudela više za praktičnim iskustvima koje nisam imala, želela da imam više dodira sa svojim svetom, više poznanstava sa raznim karakterima, nego što sam ih imala ovde. Cenila sam ono što je bilo dobro kod gospođe Ferfaks, i što je bilo dobro kod Adele, ali sam verovala da postoje i druge, različite dobrote, i ono u šta sam verovala želela sam da posmatram.

Ko bi mogao da me za to osuđuje? Mnogi, nema sumnje, nazvaće me i nezadovoljnicom. Šta ja tu mogu. Po prirodi sam nemirna i to me nekad muči do bolova. Najveće mi je olakšanje onda kada se sama šetam hodnikom na trećem spratu, gore-dole, sigurna u tišinu i mir ovog mesta, i kada dozvolim svojoj uobrazilji da ispreda i posmatra ma kakvu viziju - i zacelo bilo ih je puno i toplih; kada pustim srcu da se nadima od radosti, srcu koje se, dok se širilo od jada, širilo i od osećanja života i, najbolje od svega, kada poslušam priču koja se nikada ne završava - priču svoje mašte, pričanu neprekidno, ubranu svima događajima, životom, vatrom, osećanjima koja sam želela i koja nisam imala u sadašnjem životu.

Uzaludno je reći da ljudska bića treba da budu zadovoljna mirom. Ona moraju da imaju neku akciju i stvoriće je ako ne mogu da je nađu. Milioni duša osuđeni su na još mirniju sudbinu od moje i milioni se u tišini bune protiv takvog udesa. Niko ne zna koliko buntovnika, pored političkih pobunjenika, previre u ljudskim masama na zemlji. Za žene se uopšte kaže da su vrlo tihe, ali one osećaju isto toliko koliko i ljudi. Njima je potrebno da vežbaju svoje moći, one pate zbog suviše strogih stega, zbog potpunog zastoja, baš kao što bi patili i ljudi. Uskogрудо je od njihovih više povlašćenih drugova da kažu da one treba da se ograniče samo na to da prave pudinge i pletu čarape, da sviraju na klaviru i da vezu torbice. Besmisleno je osuditi ih ili im se smeјati, ako one traže da urade nešto više, ili da nauče više nego što je to običaj proglasio da je dovoljno za njihov pol.

U toku mojih usamljenih šetnji slušala sam često kako odjekuje smeh Grejs Pul.¹²

Ovo je nezgrapан prelaz, pomislih. Smeta nam nemotivisana pojava Grejs Pul. Tok priče je poremećen. Moglo bi se reći, nastavih, i spustih knjigu pored *Gordosti i predrasude*, da je žena koja je napisala ove stranice bila darovitija od Džejn Osten; ali kad ih

ponovo pročitamo i kad uočimo te nagle prelaze, taj jed, uvidamo da ona nije potpuno ispoljila svoj dar.

Njene knjige će trpeti zbog toga. Tamo gde treba pisati mirno, ona će pisati gnevno. Pisaće nerazumno kad bi valjalo pisati mudro. Pisaće o sebi umesto o svojim junacima. Nije se pomirila sa svojom sudbinom. Šta joj je preostalo do da umre mlada, nezadovoljna i u grču? Prosto sam morala da se poigram pretpostavkama o tome šta bi se dogodilo da je Šarlota Bronte imala trista funti godišnje - ali nerazborita žena je prodala sva autorska prava na svoje romane za hiljadu petsto funti; da se bolje razumevala u poslove; da je bolje poznavala gradove i život u njima; da je imala više praktičnih iskustava, dodira sa sebi sličnima; da je poznavala razne ljudske karaktere. Tim rečima ona nije ukazala samo na sopstvene romansijerske nedostatke, već na ograničenja svog pola u to doba. Niko bolje od nje nije znao koliko bi njen dar dobio da se nije istrošio u samotnjačkim vizijama nad dalekim poljima; da su joj bila zajamčena iskustva, susreti sa ljudima i putovanja. Ali oni joj nisu bila zajamčeni, već uskraćeni; moramo da prihvatimo činjenicu da su sve one dobre romane, *Vilet*, *Emu*, *Orkanske visove*, *Midlmarč*, napisale žene koje su imale tek toliko životnog iskustva koliko može da stane u časnu sveštenu kuću; a napisale su ih u zajedničkoj dnevnoj sobi te časne kuće žene tako siromašne da nisu mogle odjednom da kupe više od dva risa papira na kome će pisati *Orkanske visove* ili *Džejn Ejr*. Jedna od njih, istina je, Džordž Eliot, našla je izlaz iz nevolja, ali tek toliko da bi se povukla u zabiti letnjikovac u St. Džons Vudu. Tu se skrasila u senci društvenog negodovanja. „Želela bih da svima bude jasno”, pisala je, „da nikad neću pozvati nikoga da dođe i poseti me, osim onih koji sami zatraže da ih pozovem”; nije li ona živela u grehu sa oženjenim muškarcem i zar taj prizor ne bi uvredio čednost g-de Smit ili bilo kog ko bi možda slučajno svratio? Mora se povinovati društvenim pravilima i „biti odsečena od onoga što se zove svet”. U isto vreme, na drugoj strani Evrope, jedan mladić je živio slobodno, sa Cigankom ili sa velikom damom; išao je u ratove; nesputan i bez moralnih osuda nad glavom, skupljao je sva ona razna iskustva ljudskog života koja su mu tako divno poslužila kasnije, kad je počeo da piše. Da je Tolstoj živio u manastirskoj sredini, u izolaciji sa udatom damom, „odsečen

od onoga što se zove svet", koliko god to bila poučna moralna lekcija, teško da bi, pomislih, napisao *Rat i mir*.

Ali možda bi se moglo začeti malo dublje u pitanje o pisanju romana i uticaju pola na romansijera. Ako zatvorimo oči i zamislimo se o romanu kao celini, učiniće nam se da je on stvoreno delo koje, poput odraza u ogledalu, ima izvesnu sličnost sa životom, iako, naravno, s bezbrojnim uprošćenjima i izobličenjima. U svakom slučaju, to je struktura koja utiskuje trag u duhu, čas kvadratna, čas u obliku pagode, čas isturenih krila i arkada, čas čvrsto zbijena i kupolasta kao crkva Svete Sofije u Konstantinopolju. Tako se, pomislih, prisećajući se nekih čuvenih romana, pokreće u nama jedno osećanje koje odgovara datom obliku. Ali to osećanje se iznenada meša sa drugima, jer „oblik” nije nastao iz odnosa kamena prema kamenu, već iz odnosa ljudskog bića prema ljudskom biću. Zato roman pokreće u nama uzajamno neprijateljska i protivrečna osećanja. Život se sukobljava s nečim što nije život. Otud teškoća da se dođe do neke saglasnosti o romanima; zato lične predrasude tako snažno utiču na nas. S jedne strane, osećamo da ti - junače Džone - moraš da živiš, ili ćemo pasti u najdublje očajanje. S druge - osećamo, avaj, Džone, da moraš umreti, jer to traži oblik knjige. Život ulazi u sukob s nečim što nije život. Ali pošto roman delimično jeste život, mi o njemu sudimo kao o životu. Džejms je tip muškarca koji najviše mrzim, reći ćeš. Ili, ovo je jedna besmislena papazjanija, tako nešto nikad ne bih mogla osećati. Kad se prisetimo bilo kog slavnog romana, očigledno nam je da je čitava struktura beskrajno složena, jer je sačinjena od mnoštva različitih sudova, raznih vrsta osećanja. Neobično je da ijedna tako sastavljena knjiga može opstati duže od godinu-dve, i da engleskom čitaocu može značiti isto što i ruskom ili kine-skom. A ipak, one se ponekad prosto izvanredno drže. Svojtvo koje tim retkim primerima omogućuje da prežive (imala sam na umu *Rat i mir*) neki nazivaju integritetom, iako to nema nikakve veze sa urednim plaćanjem računa ili sa časnim držanjem u kritičnim situacijama. Kad je reč o romansijeru, integritet znači sposobnost da se čitalac uveri u istinitost štiva. Zaista, kažem, nikad ne bih pomislila da bi to moglo tako biti; nisam upoznala ljude koji se tako ponašaju. Ali, vi ste me uverili da je tako, dakle, tako je. Pažljivo osvetljam svaku rečenicu, svaki prizor dok čitam - jer nas

je, izgleda, Priroda, iz nekih neobjašnjivih pobuda, obdarila unutarnjom svetiljkom koja nam omogućuje da sudimo o integritetu romansijera. Ili je pak Priroda, u svom najiracionalnijem raspoloženju, ispisala nevidljivim mastilom na zidovima duha slutnju koju ti veliki umetnici samo potvrđuju; skicu koja postaje vidljiva kad se prinese plamenu dara. Kad je tako osvetlimo i kad vidimo kako oživljava, uskliknemo od ushićenja: to je upravo ono što oduvek osećam, znam i želim! I, ključajući od uzbuđenja, sklapamo knjigu sa izvesnim strahopoštovanjem kao nešto veoma dragoceno, čemu ćemo se vraćati do kraja života, i smeštamo je na policu, rekoh, sklopivši *Rat i mir* i smestih ga na policu. Ako, pak, te sirote rečenice koje izlažemo proveriti u prvi mah izmame iz nas gotovo trenutni i snažan odziv svojim živim bojama i smelim potezima, a onda se sve zaustavi, to znači da ih je nešto omelo u razvoju; ili ako na svetlost iznesu samo bledunjavo piskaranje u jednom uglu i nekakvu mrlju u drugom, te se ne pojavi ništa dovršeno i neokrnjeno, uzdahnemo razočarani i kažemo: Još jedan promašaj. Ovaj roman je negde zakazao.

A u najvećem broju, naravno, romani negde zakažu. Mašta posrne pod ogromnim naporima. Vizija je zbrkana; nije više u stanju da razlikuje istinito od lažnog; autor više nema snage da nastavi sa ogromnim radom koji u svakom trenutku iziskuje korišćenje mnogih različitih sposobnosti. Ali, kako na sve to utiče pol romansijera, upitah se, gledajući u Džejn Ejr i ostale. Da li bi činjenica da je ona ženskog pola na bilo koji način omela njen integritet romansijerke - onaj integritet koji smatram kičmom svakog pisca? Eto, u navedenom odlomku *Džejn Ejr* jasno se može videti da je gnev okrnjio integritet romansijerke Šarlote Bronte. Napustila je svoju priču kojoj je trebalo da se posveti do kraja i usmerila pažnju na neki lični bol. Setila se kako je bila prikraćena za svoj deo iskustva - kako je morala da čami u parohiji krpeći čarape, dok je u stvari želela da slobodno luta svetom. Ogorčenje je skretalo s puta njenu maštu, i mi to osećamo. Ali njenu maštu je rastrzalo i mnogo šta drugo osim gneva. Na primer, neznanje. Ročesterov portret je slikan u mraku. Osećamo da se tu umešao i strah; baš kao što neprestano osećamo i kiselost koja je posledica pritiska, patnju koja tinja u dubini, ispod strasti, ogorčenje koje u te divne knjige utiskuje grč bola.

Pošto roman i stvarni život imaju mnogo zajedničkog, i njihove vrednosti su donekle zajedničke. Međutim, očigledno je da se ženske vrednosti veoma često razlikuju od onih koje je stvorio drugi pol; to je prirodno. Ipak, muške vrednosti su nadmoćne. Grubo govoreći, fudbal i sport su „važni”, praćenje mode, kupovina odeće su „tričavi”. A te vrednosti se neizbežno prenose iz života u književnost. Ovo je značajna knjiga, tvrde kritičari, jer se bavi ratom. Ono je nevažna knjiga jer se bavi osećanjima žena u jednom salonu. Scena na bojnopolju je važnija od scene u radnji - na svakom mestu, i još mnogo suptilnije, odražava se razlika u vrednostima. Zbog toga je cela struktura romana ranog devetnaestog veka, što se tiče žena, nastala iz uma koji je malo skretao s puta; priklanjanje spoljašnjem autoritetu izmenilo je njegovu čistu viziju. Ako prelistate te stare, zaboravljene romane i oslušnete ton kojim su napisani, uočićete da je spisateljica bila izložena kritici; nekad se branila agresivnošću, nekad pomirljivošću. Priznavala je da je „samo žena” ili je uporno isticala da je „isto tako dobra kao i muškarac”. Primala je tu kritiku onako kako joj je nalagao temperament, tiho i smerno, ili gnevno i odrešito. I u jednom i u drugom slučaju mislila je o nečem drugom, a ne o samoj stvari. Njena knjiga nas opominje. Postoji pukotina u njenom središtu. Pomislih na sve ženske romane koji su rasuti po londonskim antikvarnicama, kao male pargave jabuke po voćnjacima. Zbog te pukotine u sredini su istrulile. Autorka je menjala svoje vrednosti priklanjajući se tuđim uverenjima. Ali, žene nisu mogle izbeći skretanje na ovu ili onu stranu. Koliki dar, koliki integritet je bio potreban da se, uprkos kritikama, usred patrijarhalnog društva, čvrsto prione uz sopstveno viđenje stvari i da se od njega ne odstupi ni za korak. To su uspele samo Džejn Osten i Emili Bronte i tako su dodale svojim šeširima još jedno, možda najlepše pero. Pisale su kao što pišu žene, a ne kao što pišu muškarci. Od hiljadu žena koje su tada pisale jedino se one nisu nimalo obazirale na neprekidne opomene večnog pedagoga - piši ovo, piši ono. Samo su njih dve bile gluve za taj uporni glas, koji čas gundā, čas soli pamet, čas dominira, čas je ucveljen, čas zaprepašćen, čas ljutit, čas pokroviteljski nastrojen, taj glas koji ne može da ostavi žene na miru, već ih stalno prati, poput kakve odveć revnosne guvernante i zaklinje ih, kao ser Igerton Bridžis, da budu

rafinirane; upliće kritiku pola čak i u kritiku poezije;¹³ upozorava ih da, ako žele da budu valjane i da osvoje neku - pretpostavljam sjajnu - nagradu, moraju ostati u izvesnim granicama koje dotični gospodin smatra prikladnim - „...ženski romansijeri mogu se približiti izvrsnosti samo ako hrabro priznaju ograničenja svog pola”.¹⁴ Ta rečenica predstavlja rezime ovog pitanja, i ako vam kažem, na vaše nemalo iznenađenje, da nije napisana avgusta 1828. već avgusta 1928, složićete se, verujem, da ona, ma kako nam sad izgledala zabavna, izražava masovno mnjenje - neću sad mutiti stare bare, pokupiću samo ono što mi je samo od sebe doplovilo do nogu - koje je bilo mnogo borbenije i glasnije pre sto godina. Mlada žena koja se 1828. mogla oglušiti o sve te uvrede, prekore i obećanja morala je biti nepokolebljiva kao stena. Morala je imati mnogo buntovničkog žara da bi rekla: književnost se ne može kupiti. Ona je pristupačna svima. Nikom neću dopustiti, pa ni g. Čuvaru, da me otera s travnjaka. Zaključajte svoje biblioteke ako hoćete, ali nema te kapije, te brave i katanca kojim ćete ograničiti slobodu mog duha.

Međutim, koliki god da je bio uticaj obeshrabrenja i kritika na njihovo pisanje - a verujem da je bio veoma veliki - neuporedivo značajnija je bila teškoća s kojom su se suočavale (i dalje govorim o romansijerkama ranog devetnaestog veka) kad je trebalo da stave misli na papir: naime, one iza sebe nisu imale tradiciju, ili je pak ta tradicija bila tako kratka i krnja da im nije mogla mnogo pomoći. Jer, ako smo žene, mislimo kroz svoje majke. Beskorisno je obraćati se za pomoć velikim piscima muškog pola, iako, naravno, možemo uživati u njihovim delima. Lem, Braun, Teker, Njumen, Stern, Dickens, De Kvinsi - svejedno ko - još nikad nisu pomogli ženi, iako je od njih mogla da nauči poneki trik i da ga prilagodi svojim potrebama. Težina, tempo, napredovanje muškog uma isuviše su različiti te joj on ne može mnogo pomoći. Čovekoliki majmun je isuviše daleko da bi bio od koristi. Kad je stavila pero na papir, možda je prvo otkrila da ne postoji nikakva opšta rečenica koju bi mogla preuzeti za svoje potrebe. Veliki romansijeri poput Tekerija, Dikensa i Balzaka pisali su prirodnu prozu, brzu ali ne i aljkavu, izražajnu ali ne i preciznu, koja je imala sopstvenu boju, a ipak je bila opšte vlasništvo. Zasnivali su je na rečenici koja je u to vreme bila u opštoj upotrebi. A ona je izgledala otprilike ovako: „Veličina njihovih

delo za njih nije bila razlog da zastanu, već da nastave. Za njih nije bilo većeg uzbuđenja niti zadovoljstva od bavljenja sopstvenom umetnošću i beskonačnog stvaranja istine i lepote. Uspeh nas podstiče na dalje napore, a navika olakšava uspeh.” To je muška rečenica; iza nje možemo videti Džonsona, Gibona i ostale. Ta rečenica nije bila pogodna za žensku upotrebu. Uprkos svom veličanstvenom proznom talentu, Šarlota Bronte se saplela i pala s tim nezgrapnim oružjem u rukama. Džordž Eliot je pisala grozote koje se ne daju opisati. Džejn Osten ju je pogledala, podsmehnula se i izmislila savršeno prirodnu, lepo oblikovanu rečenicu, koja je njoj odgovarala i od koje se nikada nije razdvajala. Tako je, s manje nadarenosti za pisanje nego što je imala Šarlota Bronte, mnogo više uspela da kaže. Zaista, pošto su sloboda i punoća izraza suština umetnosti, takav nedostatak tradicije i takvo nedovoljno i neadekvatno oruđe ženama su svakako mnogo otežavali pisanje. Osim toga, knjiga nije sačinjena od rečenica koje su poređane jedna do druge, već od rečenica koje tvore, ako pomaže slikovitost, arkade i kupole. A i taj oblik su stvorili muškarci iz sopstvenih potreba i za sopstvenu upotrebu. Nema razloga da mislimo da oblici epa ili poetske drame odgovaraju ženi imalo više nego ta rečenica. Ali sve starije književne forme su već bile otvrdle i okoštale u vreme kad je ona postala pisac. Jedino je roman bio dovoljno mlad i savitljiv u njenim rukama - možda još jedan razlog što je pisala romane. Ipak, ko može da kaže da je čak i sada „roman” (stavljam ga pod navodnike da bih naglasila kako tu reč ne smatram sasvim prikladnom), ko može da kaže da je čak i ta najfleksibilnija forma na pravi način oblikovana za njenu upotrebu? Bez sumnje ćemo je zateći kako ga teše da bi dobila oblik koji njoj odgovara, čim bude u stanju da slobodno koristi svoje udove; i za poeziju u sebi priprema ona jedno novo sredstvo, koje ne mora biti stih. Jer ta poezija još nije našla svoj izraz. I stadoh da nagađam kako bi danas žena pisala poetsku tragediju u pet činova. Da li bi koristila stihove? Zar ne bi pre koristila prozu?

Ali ta teška pitanja leže u izmaglici budućnosti. Moram da ih ostavim, ako ni zbog čega drugog, ono zato što me odvlače od moje teme u besputne šume gde ću se izgubiti i gde će me, vrlo verovatno, pojesti divlje zveri. Ne bih želela, a sigurna sam da ni vi to

ne tražite od mene, da načinjem tu tako neveselu temu, budućnost romana; zato ću ovde samo na trenutak zastati da vam skrenem pažnju na ogromnu ulogu koju će u toj budućnosti, barem što se tiče žena, morati da odigraju fizički uslovi. Knjiga mora, na neki način, da bude prilagođena telu, i odvažićemo se da kažemo kako ženske knjige treba da budu kraće, zbijenije od onih koje pišu muškarci, i da imaju oblik koji ne zahteva duge sate upornog i neometanog rada. Jer ometanja će uvek biti. Pored toga, nervi koji hrane mozak različiti su, izgleda, kod žene i muškarca, i ako želimo da svi rade najbolje što mogu, moramo otkriti šta im najviše odgovara - da li, na primer, ženama odgovara onakav raspored predavanja kakav su, verovatno, smislili monasi pre više stotina godina; kakva im je smena rada i odmora potrebna - pri tome ne mislimo da odmor znači ništa ne raditi, već raditi nešto drugo; kakva je priroda te razlike? Sve to treba razmotriti i otkriti; sve je to deo pitanja o ženama i književnosti. Ali, nastavih, i priđoh opet polici s knjigama, gde da nađem studiju o psihologiji žene koju je napisala žena? Ako ženama nije dozvoljeno da se bave medicinom zato što nisu u stanju da igraju fudbal...

Na sreću, moje misli udariše drugim tokom.

V

Lutajući tako, stigoh i do police na kojima se nalaze knjige živih pisaca, žena i muškaraca; sad je, naime, broj knjiga koje su napisale žene gotovo jednak broju knjiga čiji su autori muškarci. Ili, ako to i nije sasvim tačno, ako su muškarci još uvek govorniji pol, u svakom slučaju je izvesno da žene ne pišu više isključivo romane. Tu su knjige Džejn Herison o grčkoj arheologiji, knjige Vernone Li o estetici, knjige Gertrude Bel o Persiji. Tu su knjige o raznovrsnim temama koje u prošloj generaciji nijedna žena nije smela ni da dotakne. Tu su poezija, drama i kritike; istorije i biografije, putopisi, knjige o obrazovanju i naučni radovi; tu je nekoliko filozofskih, naučnih i ekonomskih knjiga. Pa iako romani preovlađuju, možda su se sami romani toliko promenili zbog druženja sa knjigama iz drugačijeg jata. Prirodna jednostavnost i epsko doba ženskog pisanja možda su prošli. Možda su čitanje i kritika dali ženi širi uvid, veću suptilnost. Možda je istrošen autobiografski impuls. Ona možda počinje da koristi pisanje kao umetnost, ne kao metod samoizražavanja. Među ovim novim romanima može da se nađe odgovor na više takvih pitanja.

Nasumice dohvatih jedan od njih. Stajao je na samom kraju police, zvao se *Životna avantura*, ili slično, od Meri Karmajkl, a objavljen je ovog oktobra. Izgleda da joj je to prva knjiga, rekoh sebi, ali moramo je čitati kao da je poslednji tom jednog relativno dugog niza. Kao da se nastavlja na sve one druge knjige koje sam preletela pogledom - na pesme ledi Vinčils i komade Afre Ben i romane četiri velike romansijerke. Jer knjige se nastavljaju jedna na drugu, uprkos našoj navici da o njima sudimo odvojeno. A isto tako nju - ovu nepoznatu ženu - moram da smatram potomkom svih onih ostalih žena u čije sam životne uslove zavirila i da vidim koje od njihovih osobina i ograničenja je nasledila. I tako se, sa uzdahom - pošto romani često predstavljaju sredstvo za umirenje, a ne protivotrov, i

uljuljkuju nas u blagi dremež umesto da nas razbude svojim plamenom - latih sveske i olovke i uronih u *Životnu avanturu*, prvi roman Meri Karmajkl.

Za početak, preleteh stranicu pogledom. Želim da osetim njene rečenice, rekoh, dok mi se mozak ne napuni plavih i smeđih očiju i odnosa Kloe i Rodžera. Biće vremena i za to, ali prvo moram da vidim drži li ona u ruci pero ili pijuk. Izgovorih naglas nekoliko rečenica. Ubrzo mi postade jasno da nešto nije u redu. Rečenice nisu neosetno prelazile jedna u drugu. Nešto je škripalo, nešto je grebalo. Ponegde bi mi neka reč blesnula u oči, „otela se”, kako se govorilo u starim komadima. Kao kad neko bezuspešno kresne šibicu, pomislih. Ali zašto, upitah je kao da je tu, pored mene, zašto ti ne odgovaraju rečenice Džejn Osten? Treba li ih sve otpisati samo zato što su Ema i g. Vudhaus mrtvi? Žalosno je, uzdahnuh, što tako mora da bude. Jer dok Džejn Osten prelazi s melodije na melodiju kao Mocart s pesme na pesmu, kad čitaš ovo štivo imaš utisak da si na pučini u otvorenom čamcu. Čas si gore, čas dole. Ta suvoća i ta zadihanost mogu značiti da se nečeg plašila; možda je strahovala da će je proglasiti „sentimentalnom”; ili možda ima na umu da se žensko pisanje povezuje s cvetnim epitetima, pa mu zato dodaje previše trnja; ali dok ne pročitam scenu dovoljno pažljivo, ne mogu da kažem da li to govori ona sama ili neko drugi. U svakom slučaju, ona nam ne smanjuje vitalnost, pomislih i stadoh da čitam pažljivije. Ali nagomilava previše činjenica. Neće moći ni polovinu da iskoristi u knjizi ovog obima (upola manjoj od *Džejn Ejr*). Međutim, polazilo joj je za rukom da sve nas - Rodžera, Kloe, Oliviju, Tonija i g. Bigama - vozi uz reku u tom čamčiću. Stani malo, rekoh i zavalih se u stolici, ovo moraš pažljivo da razmotriš pre no što kreneš dalje.

Skoro sam sigurna, rekoh sebi, da Meri Karmajkl izvodi neki trik s nama. Osećam se kao u lunaparku kad kabina naglo krene nagore, umesto da potone kao što sam očekivala. Meri se upliće i menja očekivani sled događaja: prvo je razbila rečenicu; sada je razbila sled. Vrlo dobro, ona ima puno pravo da uradi i jedno i drugo, ako to ne čini radi samog razbijanja već radi stvaranja. Moći ću da utvrdim šta radi tek kad se uhvati ukoštac s nekom situacijom. Daću joj potpunu slobodu, rekoh, da odabere koja će to situacija biti; može je napraviti od limenih bokala i starih čajnika ako hoće; ali mora me

ubediti da iskreno veruje u tu situaciju; a zatim, kad je napravi, mora s njom da se suoči. Mora da krene u napad. I, rešena da izvršim prema njoj svoju dužnost čitateljke ako ona prema meni ispuni svoju dužnost spisateljice, okrenuh stranicu i počeh da čitam... Izvinite što ovako naglo prekidam. Da nema ovde prisutnih muškaraca? Dajete li reč da se iza one crvene zaveses tamo ne krije prilika ser Čarlsa Birona? Sve smo žene, uveravate me? Onda mogu da vam kažem da su prve sledeće reči koje sam pročitala bile: „Kloe je volela Oliviju...” Ne trzajte se. Ne crvenite. Priznajmo ovde, među svojim, da se takve stvari ponekad dešavaju. Ponekad žene zaista vole žene.

„Kloe je volela Oliviju”, čitam. I sinu mi kako je to ogromna promena. Kloe je volela Oliviju možda prvi put u književnosti. Kleopatra nije volela Oktaviju. *Antonije i Kleopatra* bi bili potpuno drugačiji da jeste! Ovako, pomislih i dozvolih pažnji da malo odluta od *Životne avanture*, cela stvar je pojednostavljena, konvencionalizovana, ako smem da kažem apsurdna; jedino što Kleopatra oseća prema Oktaviji jeste ljubomora. Da li je ona viša od mene? Kako se češlja? Za dramu, možda, više i nije potrebno. Ali koliko bi bilo zanimljivije da je odnos između te dve žene složeniji. Svi ti odnosi među ženama, rekoh, prisativši se na brzinu divne galerije ženskih književnih likova, suviše su jednostavni. Toliko toga je izostavljeno, a da nije ni isprobano. Pokušah da se setim bar jednog slučaja iz moje lektire u kome su dve žene predstavljene kao prijateljice. Ima nečeg od toga u *Dijani sa raskršća*. One su poverenice, naravno, kod Rasina i u grčkim tragedijama. Tu i tamo su majke i kćerke, ali skoro bez izuzetaka su prikazane u odnosu prema muškarcima.

Zar nije čudno to što su sve velike žene iz romana, sve do Džejn Osten, prikazane ne samo iz perspektive drugog pola, već i u odnosu prema drugom polu? A to je tek mali deo ženinog života; međutim, lako se može dogoditi da muškarac ne upozna čak ni taj mali deo zato što ga opaža kroz crne ili ružičaste naočare pola. Verovatno zbog toga književne junakinje imaju čudnu prirodu; zato su ili nezamislive lepotice ili krajnje grdobe; zato su ili rajski dobre ili pakleno pokvarene - zato što će ih njihovi ljubavnici gledati na jedan način kad ljubav cveta a na drugi pošto se ugasi, ovako kad imaju

uspeha, onako kad su nesrećni. Naravno, to ne važi u potpunosti za pisce devetnaestog veka. Tu žena postaje raznolikije i složenije biće. U stvari, možda je upravo želja da pišu o ženama navela muškarce da postepeno napuste poetsku dramu u kojoj ima mnogo nasilja i tek malo mesta za ženu, i da izmisle roman kao mnogo pogodniju formu. Čak i tada je očigledno, čak i u Prustovom delu, da je muškarac strašno sputan i pristrasan u poznavanju žena, kao i žena u poznavanju muškaraca.

Pogledah opet onu stranicu: isto je tako očigledno da žene, baš kao i muškarci, imaju i druga interesovanja osim večnih kućnih zanimanja. „Kloe je volela Oliviju. Zajedno su radile u laboratoriji...” Čitala sam dalje i otkrila da su te dve mlade žene bile zaposlene na obradi jetre, koja se izgleda koristi u lečenju perniciozne anemije, iako je jedna od njih bila udata i imala - mislim da je tačno to što tvrdim - dvoje male dece. Ranije bi se to moralo izostaviti, i divan portret ove dve izmišljene žene postao bi mnogo jednostavniji i monotoniji. Pretpostavimo, na primer, da su muškarci predstavljeni u književnosti samo kao obožavaoci žena, a da nikad nisu bili prijatelji s muškarcima, vojnici, mislioci, sanjari; koliko bi im malo uloga u Šekspirovim komadima bilo dodeljeno; kako bi književnost trpela! Možda bismo imali najveći deo Otela i dobar deo Antonija, ali ne bi bilo Cezara, ni Bruta, ni Hamleta, ni Lira, ni Žaka - književnost bi neverovatno osiromašila, kao što književnost zaista jeste neizmerno osiromašena zbog vrata koja su se zatvarala ženama. Kad su bile udavane protiv svoje volje, kad su ih držali u jednoj sobi i na jednom poslu, kako je dramatičar mogao da ih predstavi celovito, zanimljivo ili istinito? Jedini mogući tumač bila je ljubav. Pesnik je bio primoran da bude strastan ili gorak, osim, naravno, ako nije izabrao da „mrzi žene”, što je pre moglo da znači da on njima nije bio privlačan.

Dakle, ako Kloe voli Oliviju, i njih dve rade zajedno u laboratoriji, što samo po sebi čini njihovo prijateljstvo raznovrsnijim i dugotrajnijim jer će biti manje lično; ako Meri Karmajkl ume da piše, a ja sam počela da uživam u nekim osobinama njenog stila; ako ima svoju sobu, u šta nisam sasvim sigurna; ako ima svojih pet stotina funti godišnje - ali to tek treba da se dokaže - onda se, mislim, dogodilo nešto veoma značajno.

Jer ako Kloe voli Oliviju, i ako Meri Karmajkl zna kako to da izrazi,

ona će upaliti baklju u onoj velikoj prostoriji u koju do sada niko nikad nije kročio. Ta prostorija je sva u polusvetlu i dubokim senkama, poput krivudavih pećina kroz koje idemo sa svećom, pogledajući čas uvis, čas prema tlu, ne znajući gde ćemo zakoračiti. Vratih se svom štivu i pročitah da Kloe posmatra Oliviju dok ova stavlja teglu na policu i upozorava je kako je vreme da ide kući, svojoj deci. Taj prizor nije viđen od postanka sveta, uzviknuh. I sama sam posmatrala, vrlo radoznalo. Želela sam, naime, da vidim kako je Meri Karmajkl pokušala da uhvati te pokrete koji nikad nisu zabeleženi, te nikad neizgovorene ili poluizgovorene reči, koje se oblikuju, opipljive kao senke leptirica na tavanici, kad su žene same, neosvetljene čudljivom i obojenom svetlošću drugog pola. Neće smeti da diše, rekoh, čitajući dalje, ako to hoće da uradi; jer su žene tako sumnjičave prema svakom interesovanju koje nema neki očigledan motiv iza sebe, tako strašno naviknute na skrivanje i potiskivanje, spremne da nestanu na treptaj oka koje se okreće u njihovom pravcu. Jedini način da to uradiš, pomislih, obraćajući se Meri Karmajkl kao da je tu, jeste da pričaš o nečem drugom, da uporno gledaš kroz prozor i da tako zabeležiš, ne olovkom u svesci, već najkraćim stenografskim znacima, rečima koje nisu još ni slogovi, šta se događa kad Olivija - organizam koji je bio u senci stene svih ovih milion godina - oseti kako svetlost pada na nju i vidi kako do nje stiže komad čudne hrane - znanje, avantura, umetnost. I ona poseže za njim, pomislih i ponovo podigoh pogled sa stranice, i mora da stvori neku novu kombinaciju svojih izražajnih sredstava, snažno razvijenih u druge svrhe, tako da upije novo u staro a da ne poremeti beskrajno zamršenu i složenu ravnotežu celine.

Ali, nažalost, uradila sam nešto što sam čvrsto rešila da ne radim; mehanički sam skliznula u pohvalu sopstvenom polu. „Snažno razvijena” i „beskrajno složena” - to su neosporno reči hvale, a hvaliti svoj pol uvek je sumnjivo, a često i glupo; štaviše, u ovom slučaju, kako to da se pravda? Ne možeš da prideš geografskoj mapi i da kažeš, Kolumbo je otkrio Ameriku, a Kolumbo je bio žena; niti da uzmeš jabuku i primetiš, Njutn je otkrio zakon gravitacije, a Njutn je bio žena; niti da pogledaš u nebo i kažeš, avioni mi lete nad glavom, a avione su izumele žene. Nema znaka na zidu prema kojem bi se merila tačna visina žena. Ne postoji pažljivo izdeljen metar kojim

možeš da izmeriš svojstva dobre majke ili odane kćerke, ili verne sestre ili sposobne domaćice. Još i danas ima malo žena koje su završile univerzitet; one se još nisu ozbiljno okušale u uglednim zanimanjima, u vojsci i mornarici, trgovini, politici i diplomatiji. Čak ni u ovom trenutku o njima se ne zna mnogo. Ali ako hoću da znam sve što ljudsko biće može da mi kaže, na primer, o ser Holeju Betsu, treba samo da otvorim izvesnu knjigu i naći ću: dobio je te i te diplome, poseduje zamak, ima naslednika, bio je sekretar Odbora, zastupa Veliku Britaniju u Kanadi, primio je izvestan broj počasnih diploma, pohvala, medalja i drugih odlikovanja kojima su trajno overene njegove zasluge. Više od toga o ser Holeju Betsu može da zna samo providenje.

Zato, kad za žene kažem „snažno razvijene”, „beskrajno složene”, nisam u mogućnosti da proverim svoje reči ni u Vitakeru ni u Debreu ni u Univerzitetском kalendaru. Šta da radim u tom neugodnom položaju? Ponovo pogledah ormar s knjigama. Bile su tu biografije: Džonson, Gete, Karlajl, Stern, Kuper, Seli, Volter, Brauning i mnogi drugi. I počeh da mislim o svim tim velikim muškarcima koji su iz ovog ili onog razloga obožavali izvesne osobe suprotnog pola, tražili njihovo društvo, živeli s njima, poveravali im se, udvarali, pisali o njima, verovali im i pokazivali u odnosu na njih ono što se može opisati samo kao potreba i zavisnost. Usudila bih se da tvrdim da svi ti odnosi nisu bili apsolutno platonski, ali ser Vilijam Džonson Hiks bi to verovatno poricao. Međutim, mogle bismo jako da pogrešimo u odnosu na te znamenite muškarce ako bismo insistirale na tome da su oni iz tih bračnih saveza dobijali samo udobnost, laskanje i telesne prijatnosti. Oni su dobili, to je očigledno, nešto što njihov pol nije bio u stanju da im pruži; i možda ne bi bilo brzopleto ako bismo to dalje definisali - ne navodeći nesumnjivo rapsodične reči tih pesnika - kao neki podstrek, neko obnavljanje stvaralačke moći, koje može da daruje samo suprotan pol. On bi otvorio vrata salona ili dečje sobe, pomislih, i našao bi je možda među decom, ili s vezom na krilu - u svakom slučaju, to središte nekog različitog poretka i sistema života, i kontrast između tog sveta i njegovog sopstvenog, koji je možda sudnica ili Donji dom, smesta bi ga osvežili i ojačali; a zatim bi usledila, čak i u najjednostavnijem razgovoru, takva prirodna razlika u stavovima da bi se njegove usahle ideje opet oplodile;

pogled na nju koja stvara u materijalu različitom od njegovog tako bi oživeo njegovu stvaralačku moć da bi njegov sterilni um neprimetno opet počeo da planira onu rečenicu ili scenu koja mu je nedostajala kad je stavio šešir na glavu i pošao da je vidi. Svaki Džonson ima svoju Trelu i čvrsto je se drži iz ovih razloga, i kad se Trela uda za svog italijanskog učitelja muzike, Džonson napola poludi od besa i gnušanja, jer ne samo da će mu nedostajati prijatne večeri u Stretemu, već svetlost njegovog života „kao da se utulila”.

Čak i ako nisi dr Džonson, Gete, Karlajl ili Volter, možeš da osetiš, iako mnogo drugačije od tih velikih muškaraca, prirodu one složenosti i moć one snažno razvijene stvaralačke sposobnosti kod žena. Uđeš u sobu - ali morala bi se upregnuti sva sredstva engleskog jezika, i bila bi potrebna čitava jata nezakonito skovanih novih reči da bi žena mogla da kaže šta se događa kad ona stupi u sobu. Te sobe se potpuno razlikuju; ili su mirne, ili u njima tutnji; gledaju na more ili, pak, na zatvorsko dvorište; u njima se suši veš na konopcu, ili se presijavaju od opala i svile; oštre su kao konjska struna ili meke kao paperje - dovoljno je ući u bilo koju sobu u bilo kojoj ulici pa da ti se cela ta krajnje složena snaga ženskosti sruči u lice. Kako bi i moglo biti drugačije? Jer žene su sedele u kući sve ove milione godina, tako da su danas i sami zidovi prožeti njihovom stvaralačkom snagom, koja je, zapravo, toliko prepunila cigle i malter da bi sad morala naći novu odušku u peru, četkici, biznisu i politici. Ali ta stvaralačka moć se veoma razlikuje od stvaralačke moći muškaraca. Moramo zaključiti da bi nastala ogromna šteta kad bi se ta moć ometala ili trošila uludo, jer je vekovima sticana kroz najsuroviju disciplinu i nema ničega što bi je zamenilo. Bila bi ogromna šteta kada bi žene pisale kao muškarci, ili kad bi živele kao muškarci, ili kad bi izgledale kao muškarci; jer, budući da je postojanje samo dva pola sasvim neadekvatno kad pogledamo koliko je svet ogroman i raznovrstan, kako bismo se snalazili samo s jednim? Zar obrazovanje ne treba da pokaže i da osnaži razlike pre nego sličnosti? Jer i ovako imamo previše sličnosti, ukoliko bi se neki istraživač vratio i doneo vest da postoje drugi polovi koji gledaju drugačija neba kroz grane drugačijeg drveća, to bi bila najveća usluga čovečanstvu; a mi bismo imale ogromno zadovoljstvo da posmatramo kako profesor X panično traga za drvenim metrima

pomoću kojih će dokazati svoju „superiornost“.

Meri Karmajkl će se, pomislih dok sam još lebdela neposredno iznad teksta, ograničiti na ulogu posmatrača. Strahujem da bi mogla podleći iskušenju naturalizma - što je, po mom mišljenju, najniži ogranak vrste - i odreći se kontemplativnog romana. Ima toliko novih činjenica koje može da posmatra. Ne mora više da se ograničava na ugledne kuće više srednje klase. Posećivaće, ne iz velikodušnosti i sažaljenja, već u duhu jednakosti, one male namirisane sobe u kojima sede kurtizana, bludnica i dama sa mopsom. One još uvek tamo sede u vazda istim neukusnim haljinama u koje ih je muškarac na silu odenuo. Ali Meri Karmajkl će izvaditi svoje makaze i sve će im tesno prionuti na svako udubljenje i izbočinu. Bićemo iznenađeni - ali sve u svoje vreme - kad vidimo te žene onakve kakve jesu; samo, moramo popričekati, jer će Meri Karmajkl još biti opterećena onom smetenošću u prisustvu „greha“ koju smo nasledile od seksualnog varvarstva. Još će je sapinjati bezvredni i izandali okovi klase.

Medutim, žene najčešće nisu ni bludnice ni kurtizane, niti provode čitava letnja popodneva milujući mopsove na prašnjavom plišu. A šta onda rade? U mislima mi iskrсну jedna od onih dugih ulica negde južno od reke, s beskrajnim redovima kuća koje su naseljene bezbrojnim stanarima. Okom mašte spazih veoma staru damu kako prelazi ulicu držeći podruku jednu sredovečnu ženu, možda svoju kćer; obe su tako besprekorno ušnirane i umotane da možemo zaključiti kako je njihovo popodnevno oblačenje pravi ritual; ta odeća se sigurno preko leta odlaže u ormar s kamforom. One prelaze ulicu u vreme kad se pale lampe (jer sumrak je njihov omiljeni čas), i mora da to rade godinama. Starija se bliži osamdesetoj, ali ako je neko zapita šta za nju predstavlja njen život, reći će da se seća ulica osvetljenih zbog bitke kod Belaklave ili da je čula plotune kojima je u Hajd parku oglašeno rođenje Edvarda Sedmog. A ako bi je neko zapitao, u želji da izdvoji jedan trenutak jednog određenog dana i godišnjeg doba: A šta ste radili petog aprila 1868, ili drugog novembra 1875, pogledala bi ga zbunjeno i rekla da ničeg ne može da se seti, jer svi ručkovi su skuvani, svi tanjiri i šoljice oprani; deca poslata u školu i otišla u svet. Ništa od svega toga nije ostalo. Ni u jednoj biografiji ili istoriji nema nijedne reči o tome. A romani, i nehotice, neminovno lažu.

Sve te beskrajno neistražene živote tek treba zabeležiti, rekoh obraćajući se Meri Karmajkl kao da je prisutna; i produžih u mislima kroz londonske ulice, osećajući u mašti pritisak nemušnosti, gomilanje života o kojima se ništa ne zna, bilo da je reč o ženama koje podbočene stoje na uglovima ulica, s prstenjem koje im se useklo u debele prste, i svoj govor propraćaju pokretima ruku neočekivanim i živim poput Šekspirovih reči; ili o prodavačicama ljubičica i šibica i staricama koje su zauzele busiju u ulazima; ili pak o devojkama bez doma čija lica, čas vedra čas smrknuta, nagoveštavaju nailazak muškaraca i žena i odražavaju treperave svetiljke u izlozima. Sve ćeš to morati da istražiš držeći svoju baklju čvrsto u ruci, rekoh Meri Karmajkl. Iznad svega, moraš da osvetliš sopstvenu dušu, sa svim njenim dubinama i plićacima, taštinama i velikodušnostima, i da kažeš šta za tebe znače tvoja lepota ili tvoja neuglednost, i kakav je tvoj odnos prema promenljivom i hirovitom svetu rukavica, cipela i stvarčica koje se njišu tamo-amo među lakim mirisima što se iz parfimerijskih bočica spuštaju niz arkade ženskih haljina do poda od lažnog mermera. Naime, tad u mislima stupih u radnju s podom od crnih i belih pločica; bila je ukrašena čudesno lepim šarenim lutkama. Meri Karmajkl bi mogla u prolazu da baci pogled baš tu, pomislih, jer je taj prizor podesan za pero isto kao i snežni vrhovi ili stenoviti obronci Anda. A tu je i ona devojka iza kase - volela bih da dobijem istinitu povest njenog života čim izađe sto pedeseta Napoleonova biografija ili sedamdeseta studija o Kitsu i njegovoj upotrebi miltonovskih inverzija, koju stari profesor Z. i slični njemu trenutno pišu. A zatim sam nastavila oprezno, na vrhovima prstiju (takva sam kukavica, toliko sam uplašena od bića koji se jednom umalo nije spustio na moja pleća), da šapućem kako bi trebalo da nauči i da se podsmehne, bez gorčine, sujetama (ili bolje reći neobičnim osobinama, jer su to manje uvredljive reči) drugog pola. Jer na potiljku postoji mrlja veličine novčića koju sam na sebi nikad ne možeš primetiti. To je jedna od boljih usluga koje jedan pol može da učini drugom - da mu opiše tu mrlju veličine novčića na potiljku. Pomislite koliko su koristi žene imale od Juvenalovih opaski; od Strindbergove kritike. Pomislite koliko su humano i pronicljivo muškarci, od najranijeg doba, isticali to tamno mesto na ženskom potiljku! I kad bi Meri bila jako hrabra i jako poštena, zašla bi za leđa

drugog pola i ispričala nam šta je tamo otkrila. Prava i potpuna slika muškarca neće biti naslikana sve dok neka žena ne opiše tu mrlju veličine novčića. G. Vudhauz i g. Kežuabon su mrlje te veličine i takve prirode. Naravno da joj niko razborit ne bi savetovao da se drži podsmevanja i ruganja i da joj to bude stalna namera - književnost pokazuje koliko je isprazno ono što je napisano u tom duhu. Budi iskrena, trebalo bi joj reći, i rezultat će sigurno biti čudesno zanimljiv. Obogatićeš komediju. Sigurno ćeš otkriti nove činjenice.

Međutim, bilo je krajnje vreme da opet spustim pogled na tekst. Umesto da nagađam šta bi Meri Karmajkl mogla da piše i šta bi trebalo da piše, bilo bi bolje da vidim šta je Meri Karmajkl stvarno napisala. Ponovo se dadoh na čitanje. Setih se da sam joj neke stvari prebacivala. Razbila je rečenicu Džejn Osten i tako mi nije dala priliku da budem ponosna na svoj savršen ukus, na svoje izbirljivo uho. Naime, bilo je beskorisno da kažem: „Da, da, sve je to lepo, ali Džejn Osten je pisala mnogo bolje od tebe”, kad sam morala da priznam da nije bilo nikakve dodirne tačke među njima. A zatim je otišla korak dalje i razbila tok radnje - očekivani redosled događaja. Možda je to učinila nesvesno, jednostavno ostavljajući stvarima njihov prirodan red, kakav bi im dala žena kad piše kao žena. Ali to je izazivalo zbunjenost; čovek nije mogao da vidi kako nadolazi talas, kako se sprema kriza iza sledećeg ugla. Stoga nisam mogla da se hvališem ni dubinom svojih osećanja niti temeljnim poznavanjem ljudskog srca. I svaki put kad sam bila na pragu da osetim uobičajene stvari na uobičajenim mestima, tamo gde se govori o ljubavi, o smrti, to nemoguće stvorenje bi me gurnulo napred, kao da poenta leži još samo malo dalje. I tako mi je onemogućila da razvijem svoje zvučne fraze o „elementarnim osećanjima”, „o onome što je zajedničko svim ljudima”, o „dubini ljudskog srca” i sve druge fraze koje nas podržavaju u uverenju da smo, pored toga što smo spolja pametni, iznutra vrlo ozbiljni, vrlo duboki i vrlo čovečni. Ona je, naprotiv, učinila da osetim kako čovek, umesto da bude pametan, dubok i čovečan, može prosto biti - neprivlačne li pomisli! - duhovno lenj i konvencionalan pride.

Nastavih da čitam i uočih još neke činjenice. Ona nije „genije” - to je bilo očigledno. Kod nje nema ljubavi prema Prirodi, rasplamsale mašte, strasne poetičnosti, blistavog uma, kontemplativne mudrosti,

ukratko, onih osobina koje nalazimo kod njenih velikih prethodnica, ledi Vinčisli, Šarlote Bronte, Emili Bronte, Džejn Osten i Džordž Eliot; nije umela da piše s melodičnošću i dostojanstvom Doroti Ozbourn - u stvari, ona je bila samo jedna pametna devojka, čije će knjige, bez sumnje, za deset godina njen izdavač preraditi u hartiju. Ali je, pri svem tom, imala izvesne prednosti koje žene s daleko većim darom nisu imale pre samo pola veka. Muškarci za nju više nisu bili vođe „hajke”; nije morala da gubi vreme rugajući im se; nije morala da se penje na krov i remeti svoj unutrašnji mir čežnjom za putovanjima, iskustvom, poznavanjem sveta i karaktera. Strah i mržnja su gotovo iščezli, ili su se njihovi tragovi ogledali samo u pomalo preteranoj radosti zbog slobode, u sklonosti ka zajedljivom i satiričnom više nego ka romantičnom, u načinu na koji prikazuje drugi pol. Pored toga, nema sumnje da je kao romansijerka posedovala neke prirodne prednosti višeg reda. Njena senzibilnost je bila vrlo široka, živa i slobodna i reagovala je na gotovo neosetan dodir. Hranila se, poput mlade biljke izložene vazduhu, svakim dodiranjem i zvukom koji bi na nju naišao. Pružala se, isto tako, vrlo prefinjeno znatiželjno kroz skoro nepoznate i neopisane stvari; osvetljavala je male stvari i pokazivala kako one konačno možda i nisu male. Ono što je bilo pokopano iznosila je na svetlost i navodila nas da se pitamo zašto je uopšte bilo pokopano. Koliko god da je bila nespretna i lišena nesvesnih plodova dugog rodoslova zbog kojeg svaki pokret Tekerijevog ili Lemovog pera toliko godi uhu, ovladala je - počeh u to da se uveravam - prvom velikom lekcijom; pisala je kao žena, i to kao žena koja je zaboravila da je žena, te su njene stranice bile prožete neobičnom polnom određenošću koja se pojavljuje samo onda kad je pol nesvestan sebe.

Sve je to i te kako imalo smisla. Ali nikakvo obilje čulnih utisaka, nikakva tananost opažanja neće joj biti dovoljna ako ne bude u stanju da od tog prolaznog i ličnog izgradi trajno i čvrsto zdanje. Rekla sam da ću sačekati dok se ne uhvati ukoštac sa „situacijom”. A time sam mislila - dok ne dokaže kako ume da prizove, okupi i spoji, da nije neko ko skida kajmak s površine, već neko ko ume i da se zagleda u dubinu. Sad je čas, reći će u izvesnom trenutku, da pokažem, bez velikog upinjanja, šta sve to znači. I počeće - kako je prcpoznatljivo to ubrzanje! - da priziva i okuplja, i u sećanju će

iskrsnuti napola zaboravljene, možda sasvim neznatne stvari koje su bile uzgred posejane po drugim poglavljima. I navešće nas da osetimo prisustvo nekoga ko šije ili puši lulu kao nešto najprirodnije; i osetićemo, dok ona odmiče s pisanjem, da smo se popeli na vrh sveta i da ga otud posmatramo kako se veličanstveno pruža ispod nas.

U svakom slučaju, pokušala je. I dok sam je posmatrala kako se upinje da prođe test, videla sam, ali sam se nadala da ih ona ne vidi, biskupe i dekane, doktore i profesore, patrijarhe i pedagoge kako joj dovikuju upozorenja i savete. Ovo ne možeš da uradiš, ono ne smeš da uradiš! Samo studenti i profesori smeju da gaze po travi! Za dame je zabranjeno, osim s preporukom! Ambiciozne i ljupke romansijerke ovuda! Tako su se sjatili oko nje kao gomila kod prepona na trkalištu, a od nje se očekivalo da preskoči svoju preponu ne gledajući ni levo ni desno. Ako zastaneš da bi nekog proklela, izgubljena si, rekoh joj; to ti sleduje i ako zastaneš da se nekom podsmehneš. Pokolebaj se ili zbuni, i gotova si. Misli samo na taj skok, preklinjala sam je, kao da sam sav novac koji imam stavila na nju; i ona prelete lako kao ptica. Ali ispod te prepone je bila druga prepona, a ispod nje još jedna. Sumnjala sam da će imati snage da istraje, jer tapšanje i povici razaraju živce. Ali dala je sve od sebe. Ako uzmemo u obzir da Meri Karmajkl nije nikakav genije, već nepoznata devojka koja piše svoj prvi roman u dnevno-spavaćoj sobi i nema dovoljnu količinu onoga što je poželjno, vremena, novca i dokolice, nije ni obavila posao tako loše, pomislilih.

Dajte joj još sto godina, zaključih dok sam čitala poslednje poglavlje - ljudski nosevi i obnažena ramena izgledali su tako bespomoćni naspram zvezdanog neba, jer je neko naglo povukao zavesu u salonu - dajte joj sopstvenu sobu i pet stotina funti godišnje, pustite je da iskaže svoje misli i da izbaci pola onoga što je sad unela, i uskoro će ona napisati bolju knjigu. Za sto godina, rekoh stavljajući *Životnu avanturu* Meri Karmajkl na kraj police, ona će biti pesnikinja.

VI

Sutradan je jutarnja oktobarska svetlost padala u prašnjavim zracima kroz nezastarte prozore i sa ulice je dopirao huk saobraćaja. London se, dakle, opet uskomešao; fabrika je oživela; mašine su se pokrenule. Posle tolikog čitanja nešto me je privuklo da pogledam kroz prozor i osmotrim šta radi London ujutru, 26. oktobra 1928. I šta je radio London? Reklo bi se da niko nije čitao *Antonija i Kleopatru*. Izgleda da je London bio potpuno ravnodušan prema Šekspirovim dramama. Niko nije davao ni pet para - i ja ih stvarno ne krivim - za budućnost romana, za smrt poezije ili za razvoj proznog stila kojim bi prosečna žena potpuno izrazila svoj um. Da je mišljenje o bilo kojoj od ovih tema bilo ispisano kredom na pločniku, niko ne bi zastao da ga pročita. Ravnodušnost užurbanih nogu izbrisala bi ga za pola sata. Evo ide jedan kurir, jedna žena vodi psa. Ono što je zadivljujuće na londonskim ulicama, jeste da se nikad ne mogu videti dva slična čoveka; kao da svako ima neka svoja lična posla. Bilo je tu ljudi poslovnog izgleda, s tašnama; bilo je dokonih šetača koji su lupkali štapovima po rešetkastim ogradama, bilo je onih simpatičnih osoba kojima ulica služi kao klub, te pozdravljaju ljude u kočijama i daju obaveštenja koja niko ne traži. Prolazili su isto tako i sprovodi, pred kojima su prolaznici, setivši se iznenada trošnosti sopstvenih tela, skidali šešire. A onda je jedan veoma otmen gospodin polako došao do ulaznih vrata i zastao da bi izbegao sudar sa jednom užurbanom damom koja je nekako došla do prekrasne bunde i buketa parmskih ljubičica. Svako od njih je bio sam, obuzet svojim mislima i svojim poslom.

U tom trenutku, kao što to već često biva u Londonu, nastupilo je potpuno zatišje i zastoj saobraćaja. Ništa nije stizalo niz ulicu; niko nije prolazio. Jedan jedini list se otkinuo s platana na kraju ulice i u tom zatišju i pao. Kao da je time dat neki znak, kao da nam je ukazano na neku snagu u stvarima koju smo prevideli, na reku koja

je, nevidljiva, iza ugla, tekla niz ulicu, sakupljala ljude i odnosila ih neznano kud, kao što je u Oksbridžu matica nosila mrtvo lišće i studenta u njegovom čamcu. Sada je s jedne na drugu stranu ulice, dijagonalno, nosila devojku u lakovanim čizmicama, pa mladića u smeđem zimskom kaputu; nosila je i jedan taksu; i sve troje je spojila u jednoj tački baš ispod mog prozora; tu se taksu zaustavio; devojka i mladić su stali i ušli u taksu; a taksu je, kao nošen tom strujom, otplovio negde drugde.

Taj prizor je bio sasvim običan; čudan je bio ritmički red koji je moja mašta uložila u njega, kao i činjenica da je običan prizor dvoje ljudi koji ulaze u taksu imao moć da posmatraču prenese neki utisak o njihovom zadovoljstvu. Reklo bi se da prizor dvoje ljudi koji idu niz ulicu i susreću se na uglu oslobađa um neke napetosti, pomislih dok sam posmatrala kako se taksu okreće i odlazi. Možda je naporno razmišljati, kao što sam ja činila ova dva dana, o jednom polu kao zasebnom, odvojenom od drugog. To narušava jedinstvo svesti. Ali, kad sam videla ono dvoje kako se sreću i ulaze u taksu, napor je iščileo i jedinstvo je ponovo bilo uspostavljeno. Svest je zaista tajanstven organ, pomislih odvajajući se od prozora, o njoj se baš ništa ne zna, iako potpuno zavisimo od nje. Zašto osećam da postoje rascepi i otpori u svesti, kao što u telu postoji napetost koju izazivaju vidljivi uzroci? Šta se podrazumeva pod „jedinstvom svesti“, pitala sam se, kad je očigledno da svest ima veliku moć da se usredsredi na bilo koju tačku u ma kom trenutku, te izgleda kao da ne postoji samo u jednom stanju. Može da se odvoji od ljudi na ulici, na primer, i da misli o sebi kao o nečem odvojenom od njih dok ih posmatra odozgo, s prozora. Ili može spontano da misli zajedno s drugima, na primer, u gomili koja nestrpljivo iščekuje neku vest. Može da misli unazad kroz svoje očeve ili majke, onako kao što sam rekla da žena kad piše misli unazad kroz svoju majku. Ali, ako si žena, često te iznenadi naglo cepanje svesti, recimo dok šetaš pored Vajthola, kad se od prirodne naslednice te civilizacije pretvoriš u nešto suprotno, tuđe i kritički raspoloženo. Jasno je da svest stalno menja svoj fokus i da postavlja svet u različite perspektive. Ali su, izgleda, neka od tih stanja duha manje ugodna od drugih, čak i kad su spontano usvojena. Da bismo se u njima održali, nesvesno nešto potiskujemo i to postepeno postaje naporno. Ali možda postoji neko

stanje svesti u kome možemo neprekidno da istrajavamo, bez napora, jer ne moramo ništa da potiskujemo. I možda je ovo, pomislih dok sam odlazila od prozora, jedno od njih. Naime, kad sam videla taj par kako ulazi u taksi, zaista sam osetila da moja svest, do maločas rascepljena, postiže prirodno jedinstvo. Očigledan razlog bi bio to što je prirodno da polovi sarađuju. Imamo duboko, mada iracionalno osećanje koje ide u prilog teoriji da zajedništvo muškarca i žene daje najveće zadovoljstvo, najpotpuniju sreću. Ali prizor dvoje ljudi koji ulaze u taksi, i zadovoljstvo koje mi je on pružio, naveli su me da se zapitam postoje li i u mozgu dva pola koji odgovaraju polovima u telu, i da li i oni traže da se sjedine radi potpunog zadovoljstva i sreće. I nastavih da amaterski skiciram plan duše: u svakom od nas vladaju dve sile; jedna muška, druga ženska; u muškom mozgu muškarac ima premoć nad ženom, u ženskom žena ima premoć nad muškarcem. Normalno je i prijatno ono stanje kad to dvoje skladno žive zajedno i duhovno sarađuju. Kod muškarca ženski deo mozga ipak mora imati uticaja; i žena isto tako mora da opšti sa muškarcem u sebi. Možda je Kolridž to mislio kad je rekao da je veliki um androgin. Tek kad dođe do tog spoja, um je potpuno oplodjen i koristi sve svoje sposobnosti. Možda duh koji je potpuno muški ne može da stvara, kao ni duh koji je potpuno ženski, pomislih. Ali bilo bi dobro da proverimo šta se misli pod muško-ženskim, i obrnuto, pod žensko-muškim, tako što ćemo zastati i zaviriti u nekoliko knjiga. Kad je rekao da je veliki um androgin, Kolridž sigurno nije mislio da je to um koji ima neku posebnu naklonost prema ženama; da je to um koji zastupa žensko pitanje ili se posvećuje tumačenju žena. Možda je androgin um manje sklon da pravi tu razliku nego jednopolan um. On je verovatno hteo da kaže da je androgin um rezonantan i porozan; da bez smetnji prenosi emocije; da je prirodno kreativan, užaren i nepodeljen. Zapravo, vraćamo se Šekspirovom duhu, kao tom androgenom tipu muško-ženskog uma, mada bi bilo nemoguće reći šta je Šekspir mislio o ženama. I ako je tačno da se potpuno razvijen um poznaje po tome što ne posvećuje naročitu pažnju polu, što ga ne izdvaja u mislima, danas će taj uslov biti mnogo teže zadovoljen nego ikad ranije. Tu dođoh do knjiga živih pisaca, zastadoh i zapitah se da nije možda ta činjenica u korenu nečeg što me već dugo zbunjuje.

Nijedno doba nije imalo tako jasnu svest o polu kao ovo naše; to dokazuju bezbrojne knjige koje su muškarci napisali o ženama, a koje se mogu pronaći u Britanskom muzeju. Nema nikakve sumnje da deo krivice snosi i sifražetska borba. Ona je svakako kod muškaraca podstakla veoma snažnu želju za samopotvrđivanjem; svakako ih je navela da ističu sopstveni pol i njegove osobine; da nisu bili izazvani, ne bi se time baktali. A kad je čovek izazvan, makar i od nekolicine žena u crnim šeširićima, uzvraća udarac, i to, ako mu je prvi put, prilično nesrazmerno. Time se možda mogu objasniti neka svojstva koja sam, koliko se sećam, ovde otkrila, pomislih i uzeh novi roman o kome kritičari, po svemu sudeći, imaju dobro mišljenje. Otvorih knjigu, bilo je divno opet čitati muško pisanje. Ono je izgledalo tako direktno, tako jednostavno posle ženskog štiva. Ukazivalo je na takvu duhovnu slobodu, takvu slobodu ličnosti, takvo samopouzdanje. U prisustvu tog uhranjenog, obrazovanog, slobodoumnog muškarca koga niko nikad nije osujetio, kome se niko nije suprotstavio, koji je, naprotiv, od rođenja imao punu slobodu da se prostire kud želi, prosto osećaš fizičku blagodat. Sve je to bilo divno. Ali kad sam pročitala nekoliko poglavlja, učinilo mi se da preko stranice leži senka. To je bila tamna poluga, senka po obliku nalik slovu J(a). Moraš da je zaobilaziš, šetajući pogledom levo-desno, ako želiš da vidiš predeo iza nje. Da li je to zaista stablo, ili neka žena u šetnji, nisam bila sasvim sigurna. Neprestano nalećeš na slovo J(a). Počne da te umara J(a). Ne mogu da kažem da to J(a) nije bilo J(a) dostojno poštovanja; često i logično; tvrdo kao orah; vekovima glačano dobrom nastavom i ishranom. Takvo J(a) poštujem i divim mu se iz dna duše. Ali - prelistah nekoliko stranica, tražeći ni sama ne znam šta - najgore je što je u senci toga slova J(a) sve bezoblično kao magla. Je li ono tamo stablo? Ne, to je žena. Ali... ona nema ni koščice u telu, pomislih, bacih pogled na Febu, tako se zvala, koja je dolazila preko plaže. Tada ustade Alen i njegova senka smesta izbrisa Febu. Jer je Alen imao svoje poglede i Feba se prosto utopila u bujici tih pogleda. Pored toga, pomislih, Alen ima strasti; stadoh brzo da okrećem stranice, pošto sam osetila da je vrhunac blizu. Nisam se prevarila. Sve se zbilo na plaži, pri sunčevoj svetlosti, i to vrlo otvoreno, žestoko, na najbestidniji mogući način. Ali... odveć često govorim

„ali”. Ne može se stalno govoriti „ali”. Rečenica se mora dovršiti, ukorih se. Da li da je dovršim ovako: „ali - dosadno mi je!” Ali zašto mi je dosadno? Delom zbog dominacije slova J(a), zbog pustoši koju ono, poput kakve velike bukve, izaziva u svojoj okolini. Tu ništa neće nići. A delom iz nekog manje jasnog razloga. Kao da je u umu g-dina A. postojala neka prepreka koja je ometala tok stvaralačke energije i sabijala ga u uske okvire. Setih se svečanog ručka u Oksbridžu, pepela cigarete, bezrepe mačke, Tenisona i Kristine Roseti, svega toga odjednom, i učini mi se da je problem možda tu. On više ne pevuši jedva čujno: „Sa krunice kraj vratnica kanula je divna suza” kad vidi Febu kako dolazi preko plaže, a ona više ne odgovara: „Srce mi ptica peвица što se sred trske kući” kad joj Alen prilazi; i šta sad tu autor može? Pošto je čestit kao dan i logičan kao sunce, on može da uradi samo jedno. I on to i čini, mora se priznati (rekoh listajući stranice), stalno to čini. Ali, dodadoh, svesna grozne prirode tog priznanja, sve ispada nekako dosadno. Šekspirova bestidnost iskopa iz tvoje glave hiljade drugih stvari i izvesno nije dosadna. Ali Šekspir to čini iz zadovoljstva; g-din A., kao što vaspitačice kažu, čini to svesno i namerno. On to čini iz protesta. Protestuje protiv jednakosti drugog pola dokazivanjem sopstvene superiornosti. Zbog toga je on ograničen, inhibiran i samosvestan, kao što je mogao biti i Šekspir da je poznavao g-đice Khaf i Dejvis. Elizabetanska književnost bi, bez sumnje, bila mnogo drugačija da je ženski pokret počeo u šesnaestom a ne u devetnaestom veku.

Dakle, ako je teorija o dve strane svesti održiva, sve se svodi na sledeće: muškost je sad postala samosvesna - to jest, muškarci sad pišu samo muškom stranom mozga. Zato žena greši kad ih čita; tu ona neće naći ono što će sigurno tražiti. Moć sugestije je ono što najviše nedostaje, pomislih i uzeh kritičara g-dina B. u ruke i s dužnom pažnjom se dadoh na čitanje njegovih primedbi o umetnosti poezije. Behu to veoma kompetentni, pronicljivi i učeni komentari; nevolja je bila u tome što njegova osećanja više nisu dopirala do nas; kao da mu je duh bio izdelfen na komore; kao da iz jedne u drugu nije prodirao nikakav zvuk. Zato se rečenica g-dina B., čim je primiš u svest, sruči na tle - mrtva; dok se Kolridžova rečenica rasprsne i rodi mnoštvo drugih ideja; samo za takvo pisanje možemo reći da poseduje tajnu večnog života.

Ali, bez obzira na uzroke, ta činjenica mora izazvati žaljenje. Jer to znači - približih se redovima knjiga g. Golsvortija i g. Kiplinga - da neka od najljepših dela naših najvećih živih pisaca nailaze na gluve uši. Koliko god se trudila, žena ne može u njima da nađe izvor večnog života, iako je kritičari ubeđuju da je on tu. Ne samo da se slave muške vrline, naglašavaju muške vrednosti i opisuje svet muškaraca, već je i sama emocija kojom su te knjige prožete ženi nerazumljiva. Primiče se, zgušnjava se, uskoro će mi se sručiti na glavu, počinješ da govoriš mnogo pre kraja. Ona slika će pasti starom Džolionu na glavu; on će umreti od tog šoka; stari sveštenik će nad njim izgovoriti kratko posmrtno slovo; a svi labudovi s Temze će istovremeno zapevati. Ali ja ću pobeći pre nego što se to dogodi i sakriću se u žbunje ogrozda, jer emocija koja je tako duboka, tako suptilna, tako simbolična za muškarca, ženu naprosto čudi. Tako je sa Kiplingovim oficirima koji okreću leđa; i sa Sejačima koji seju Seme; i s njegovim Muškarcima koji su sami sa svojim Radom i sa Zastavom - crveniš od tolikih velikih slova kao da si uhvaćena kako prisluškuješ na nekoj čisto muškoj orgiji. Činjenica je da ni g. Golsvorti niti g. Kipling nemaju žensku iskru u sebi. Stoga svi njihovi kvaliteti, ako se sme uopštavati, ženi deluju sirovo i nezrelo. Oni nemaju moć sugestije. A kada knjizi nedostaje moć sugestije, ona ne prodire u svest, ma koliko snažno pogađala njenu površinu.

U tom nemirnom raspoloženju, kad uzimamo knjige s police i ponovo ih odlažemo a da ih nismo ni pogledali, stadoh da dočaravam sebi jedno buduće doba čiste, samosvesne muškosti kakvo izgleda nagoveštavaju pisma nekih profesora (ser Voltera Ralija, na primer) i kakvo su italijanski vladaoci već ostvarili. Naime, u Rimu ćemo teško ostati ravnodušni prema zračenju neokrnjene muškosti; kolika god bila njena vrednost za državu, možemo se pitati kako je uticala na vizuelnu umetnost i poeziju. U svakom slučaju, ako je verovati novinarima, u Italiji postoji izvesna zabrinutost za književnu prozu. Održan je skup akademika koji se bavio temom „Razvoj italijanskog romana”. Nekog drugog dana su se okupili „muškarci čuveni po svom poreklu ili zaslugama u ekonomiji, industriji ili fašističkim korporacijama” da bi raspravljali o tom pitanju; na kraju su Duče uputili telegram u kome izražavaju nadu „da će fašistička era uskoro roditi pesnika koji će je biti dostojan”. Možemo

se svi pridružiti toj pobožnoj nadi, ali pitanje je da li poezija može da nastane u inkubatoru. Poeziji je potrebna majka isto koliko i otac. Postoji opravdan strah da će fašistička pesma biti nakazan abortirani fetus, kakav se može videti u staklenoj tegli u nekom provincijskom gradu. Kažu da takva čudovišta nisu dugog veka; takvo čudo nikad nećeš videti kako kupi letinu na nekoj njivi. Dve glave na jednom telu ne mogu biti nadoknada za kratkovečnost.

Međutim, krivicu za sve to snose - ako nam se baš žuri da nađemo krivca - oba pola. Sve zavodnice i reformistkinje su odgovorne: leđi Bezborou kad je lagala lordu Grenvilu; g-đica Dejvis kad je rekla istinu g. Gregu. Krive su sve one koje su pol dovele do stanja povišene samosvesti; one su me naterale da knjigu na kojoj mogu da oprobam sve svoje sposobnosti potražim u blaženom dobu u kome se još nisu rodile g-đice Dejvis i Klaf, kad je pisac koristio obe strane svesti podjednako. Morala sam da se vratim Šekspiru, jer je Šekspir bio androgin; a takvi su bili i Kits, Stern, Kuper, Lem i Kolridž. Šeli je možda bio bespolan. Milton i Ben Džonson su imali malo previše muškog u sebi, kao i Vordsvort i Tolstoj. U naše vreme, Prust je bio potpuno androgin, ako nije imao i previše ženskog. Ali ta mana je odveć retka da bismo se na nju žalile, bez neke takve mešavine intelekt, po svoj prilici, nadvladava, a ostale sposobnosti duha okoštavaju i izjalovljuju se. Ipak, tešila sam se mišlju da je to možda prolazna faza; mnogo toga što sam rekla, držeći se obećanja da ću vam izložiti tok svojih misli, delovaće zastarelo; mnogo toga što meni blešti u oči delovaće neubedljivo vama koje imate tek osamnaest godina.

Uprkos tome, rekoh sebi dok sam prilazila stolu i papiru s naslovom *Žene i književnost*, počecu sledećom rečenicom: Za onog ko piše, pogubno je da ima na umu sopstveni pol. Kobno je biti prosto muškarac ili žena; treba biti žena-muškarac ili muškarac-žena. Za ženu je pogubno isticanje u prvi plan nepravde koja je naneta njenom polu; zalaganje za neku ideju, makar i pravednu; svesno insistiranje na ženskom načinu izražavanja. Ovde „pogubno” nije retorska figura: sve što je napisano sa svesnom pristrasnošću osudeno je na smrt. Takvo štivo prestaje da se oploduje. Koliko god delovalo briljantno i efektno, snažno i majstorski izvedeno, taj utisak neće potrajati duže od dan-dva, a kad padne noć, ono će uvenuti, jer

ne može da se razvije u drugim svestima. Mora da se uspostavi neka saradnja između muškarca i žene u ljudskoj svesti da bi se postiglo umeće stvaranja. Mora da se ostvari nekakav brak suprotnosti. Pisac mora širom otvoriti svoju svest i izložiti je pred čitaocem ako želi da mu prenese svoje iskustvo u potpunosti i da ovaj to oseti. On mora imati slobodu i mir. Nikakav točak ne sme da zaškripi, nikakvo svetlo da zatreperi. Zaveses moraju biti dobro navučene. Kad upotpuni jedno iskustvo, pomislih, pisac se mora opružiti i dopustiti svom umu da to proslavi u tami. Ne treba da zabada nos u njegov posao. Bolje mu je da kida latice s ruža ili da posmatra labudove kako mirno plove niz reku. Ponovo ugledah maticu koja je odnela studentov čamac i opalo lišće; a taksi je odneo muškarca i ženu, pomislih i dočarah ih kako zajedno prelaze ulicu; struja ih je odvušla, pomislih, dok je u daljini tutnjao londonski saobraćaj, u onaj ogromni tok.

Ovde Meri Biton prestaje da govori. Rekla vam je kako je došla do zaključka - jednog prozaičnog zaključka - da morate imati pet stotina funti godišnje i sobu s ključem u bravi ako hoćete da pišete prozu ili poeziju. Pokušala je jasno da izloži svoja razmišljanja i utiske na kojima ih je zasnovala. Pozvala vas je da je sledite dok uleće u naručje školskom čuvaru, dok ruča ovde, večera tamo, crta skice u Britanskom muzeju, uzima knjige s polica, gleda kroz prozor. Dok je ona sve to radila, vi ste nesumnjivo posmatrale njene greške i mane i procenjivale koliko su one uticale na njene stavove. Protivrečile ste joj, dopunjavale je i izvodile zaključke kad ste nalazile za shodno. Sve to tako i treba da bude, jer kod ovakvih pitanja do istine se može doći samo upoređivanjem raznih grešaka. A ja ću sad završiti tako što ću preduhitriti dve primedbe koje sigurno neće izostati. Nije bilo reči, primetićete, o uporednim vrednostima polova i njihovih književnih ostvarenja. Namerno sam to izostavila; čak i da je došlo vreme za takve ocene - a u ovom trenutku je pitanje koliko žene imaju novca i koliko soba daleko važnije od izvođenja teorije o njihovim sposobnostima - ne verujem da darovitost uma ili karaktera može da se meri kao šećer ili puter; to nije moguće čak ni u Kembridžu gde tako vešto svrstavaju ljude, stavljaju im kape na glave i slovca ispred imena. Čak ne verujem ni u to da Vitakerov

almanah ustanovljava konačan poredak vrednosti ili da s dobrim razlogom možemo pretpostaviti da će Zapovednik grada Bata na kraju ušetati na večeru iza Gospodara grada Lunasija. Takvo suprotstavljanje dva pola i njihovih osobenosti, sve te priče o superiornosti i nametanju inferiornosti, pripadaju stupnju „privatne škole” u razvoju čoveka, gde postoje „strane” i obaveza da jedna strana pobedi drugu, i gde je najvažnije popeti se na tribinu i iz upraviteljeve ruke primiti kitnjasti pehar. Ali ljudi odrastaju i prestaju da veruju u strane, upravitelje ili kitnjaste pehare. U svakom slučaju, kad su knjige u pitanju, opšte je poznato koliko je teško prilepiti vrednosne etikete tako da ne otpadaju. Zar prikazi novih knjiga ne pokazuju koliko je teško donositi sud? „Ova velika knjiga”, „Ova bezvredna knjiga”. Ni hvala ni pokuda podjednako ne znače ništa. Iako procenjivanje može da bude veoma zabavno, to je ipak najzaludnije moguće zanimanje, a udovoljavanje merilima procenitelja je najservilniji mogući stav. Važno je jedino da pišete ono što želite da pišete; a da li će to vredeti vekovima ili samo satima, to niko ne može da kaže. Ali žrtvovati ijednu vlas s glave vaše vizije, ijednu njenu nijansu, da biste ugodili upravitelju sa srebrnim peharom u ruci ili nekom profesoru koji drži metar u rukavu, to je najbednija izdaja; prema njoj je žrtvovanje bogatstva i nevinosti, koje se nekada smatralo najvećom ljudskom propašću, običan ujed buve.

Zatim, mislim da biste mogle prigovoriti kako sam u svemu ovome previše naglasila materijalnu stranu. Čak i ako ostavimo široku marginu za simbolično, ako kažemo da tih pet stotina funti godišnje predstavlja moć da se kontemplira, da ključ u vratima znači moć da se samostalno misli, i pored toga ćete reći da se duh mora vinuti iznad takvih stvari i da su veliki pesnici često bili siromašni ljudi. Dozvolite zato da vam citiram reči vašeg profesora književnosti, koji bolje od mene zna od čega se pravi pesnik. Ser Artur Kvilner Kouč piše: „Koja su najveća pesnička imena u poslednjih sto godina? Kolridž, Vordsvort, Bajron, Šeli, Lendor, Kits, Tenison, Brauning, Arnold, Moris, Roseti, Svinbern - tu možemo da se zaustavimo. Svi su oni, osim Kitsa, Brauninga i Rosetija, studirali na univerzitetu, a od ove trojice je samo Kits, koji je umro rano, u cvetu mladosti, zaista bio siromašan. Te reči deluju okrutno i žalosno je što moramo da ih izgovorimo, ali je neumoljiva činjenica da nema mnogo istine u

tome da književni genije duva kud hoće, i jednako među siromašnima i bogatima. Neoboriva je činjenica da su devetorica od ove dvanaestorice bili univerzitetski građani - što znači da su na neki način pronašli sredstva da dobiju najbolje obrazovanje koje Engleska može pružiti. U suštini, činjenica je da je od preostale trojice Brauning bio imućan, a da nije bio imućan, pitam vas, da li bi uspeo da napiše *Saula* ili *Prsten i knjigu*, da li bi Raskin uspeo da napiše *Moderne slikare* da su njegovom ocu poslovi krenuli naopako? Roseti je imao malu rentu, a pored toga je i slikao. Ostaje samo Kits, čiju je životnu nit Atropos presekla u mladosti, kao što je presekla Džona Klera u ludnici, a Džejmisa Tomsona opijumom kojim je uspavljivao razočaranje. To su užasne činjenice. Izvesno je - koliko god to bilo sramno po našu naciju - da siromašan pesnik, usled nekog propusta u našem državnom ustrojstvu, danas nema izgleda ni koliko šugav pas, kao što ih nije imao ni u proteklih dvesta godina. Verujte mi - a ja sam proveo dobar deo vremena tokom deset godina posmatrajući nekih trista dvadeset osnovnih škola - koliko god mi brbljali o demokratiji, kod nas se siromašno dete ne može nadati, baš kao ni nekad sin atinskog roba - da će se osloboditi ropstva i živeti u intelektualnoj slobodi u kojoj se rađaju veliki pisci.”¹⁵

To se jasnije ne može reći. „Siromašan pesnik... danas nema izgleda ni koliko šugav pas... kod nas se siromašno dete...”, to je to. Intelektualna sloboda zavisi od materijalnih stvari. Poezija zavisi od intelektualne slobode. A žene su uvek bile siromašne, ne samo poslednjih dvesta godina, već odvajkada. Žene su imale manju intelektualnu slobodu nego sinovi atinskih robova. Zato žene nisu imale nimalo izgleda da pišu poeziju. Zbog toga sam toliko naglasila novac i sopstvenu sobu. Međutim, zahvaljujući naporima tih neznanih žena u prošlosti, o kojima bih volela da više znamo, zahvaljujući, zar nije to čudno? - ratovima: krimskom, koji je oslobodio Florens Najtingejl iz dnevne sobe, i evropskom, koji je otvorio vrata prosečnoj ženi nekih šezdesetak godina kasnije, ta zla su počela da se ispravljaju. Inače vi večeras ne biste bile ovde, a izgledi da zaradite pet stotina funti godišnje koji, bojim se, još nisu najizvesniji, bili bi sasvim zanemarljivi.

Ipak, mogle biste prigovoriti, zašto smatrate da je za žene pisanje toliko važno, kad i sami priznajete da to iziskuje veliki napor, da

može voditi ubistvu rođene tetke, a da izvesno vodi kašnjenju na ručak i ozbiljnim prepirkama s nekim sasvim pristojnim momcima? Priznaću da su moje pobude pomalo sebične. Kao većina neobrazovanih Engleskinja, ja volim da čitam - volim da čitam knjige. U poslednje vreme dijeta mi je pomalo jednolična; previše je priča o ratovima; previše biografija velikih muškaraca; poezija pokazuje, čini mi se, tendenciju ka sterilnosti, a proza - ali već je dovoljno jasno da nemam sposobnosti za kritičara moderne proze i o tome neću više ništa reći. Zato ću vas zamoliti da pišete sve vrste knjiga i da se ne ustežete ni od jedne teme, ma koliko vam se činila beznačajnom ili pregolemom. Nadam se da ćete, milom ili silom, steći dovoljno novca da putujete i lenstvujete, da razmišljate o budućnosti ili prošlosti sveta, da sanjarite nad knjigama i da dangubite na ćoškovima, puštajući svoje misli da duboko zarone u tu maticu. Jer ja vas ni u kom slučaju ne ograničavam na prozu. Ako želite meni da ugodite - a postoje hiljade takvih kao što sam ja - pisaćete putopise i avanturističke knjige, dela o naučnim istraživanjima i o obrazovanju, istoriju, biografiju, kritiku, filozofske i naučne knjige. Time ćete svakako steći književno umeće. Jer knjige nekako utiču jedne na druge. Proza će biti mnogo bolja kad stane obraz uz obraz s poezijom i filozofijom. Štaviše, kad pogledate bilo koju veliku ličnost iz prošlosti, ličnost poput Sapfo, gospođe Murasaki, Emili Bronte, videćete da su one naslednice isto koliko i začetnice, i da su postojale zato što su žene stekle naviku da prirodno pišu; zato će takve vaše aktivnosti biti dragocene čak i kao preludijum za poeziju.

Ali kad prelistam ove beleške i kritički razmislim o sopstvenom toku misli, vidim da moj motiv nije bio sasvim sebičan. Kroz te komentare i digresije teče uverenje - ili je to instinkt? - da su dobre knjige poželjne, a da su dobri pisci, čak i kad iznose na videlo sve oblike ljudske izopačenosti, još uvek dobra ljudska bića. Dakle, kad vas molim da pišete više knjiga, ja vas podstičem da radite za svoje dobro i za dobro sveta. Kako da opravdam taj instinkt ili veru, to zaista ne znam, jer je filozofski rečnik, ako se niste obrazovali na univerzitetu, veoma nepodesan za precizno izražavanje sopstvenih misli. Šta znači „realnost”? Čini se da je ona nešto vrlo nepostojano, vrlo nepouzđano - čas je nađeš na prašnjavom putu, čas u parčetu novine na ulici, čas kao zelenkadu na suncu. Ona osvetli neku grupu

u nekoj sobi ili naglasi neke slučajne reči. Savlada nas dok idemo kući pod zvezdama i učini nemušti svet stvarnijim od sveta govora - a onda opet iskrasne sred vreve Pikadilija. Ponekad nam se učini da boravi u oblacima koji su odveć udaljeni da bismo ih mogli jasno razaznati. Ali učvrsti i ovekoveči sve što dotakne. Ona preostane kada se dnevne brige odbace u žbunje; ona je ono što se sačuvalo od prošlih vremena, od naših ljubavi i mržnji. Po mom mišljenju, pisac ima više izgleda da se nađe u prisustvu te realnosti. Njegov je posao da je pronađe, prikupi i prenese drugima. Tako sam bar ja zaključila dok sam čitala *Lira* ili *Emu* ili *La recherche du temps perdu*. Naime, izgleda da čitanje tih knjiga izvodi neku neobičnu operaciju na čulima; kao da se jasnije vidi; kao da je sa sveta skinut prekrivač i da mu je dat intenzivniji život. Imamo razloga da zavidimo ljudima koji žive u neprijateljstvu s nestvarnim; imamo razloga da sažaljevamo ljude kojima se stalno obija o glavu ono što urade u neznanju ili iz nemara. Dakle, kad od vas tražim da zarađujete za život i da imate sopstvenu sobu, ja od vas zapravo tražim da živite usred stvarnosti; takav život osnažuje.

Ovde bih se zaustavila, ali, prema običaju i pravilima, svaki govor mora imati završnicu. A kad je ta završnica upućena ženama, ona bi morala u sebi imati, složit ćete se, nešto što posebno ohrabruje i oplemenjuje. Trebalo bi da vas opomenem da se neprestano sećate svojih odgovornosti, da se usavršavate i duhovno uzdižete; trebalo bi da vas podsetim na činjenicu da mnogo toga zavisi od vas i da možete uticati na budućnost. Ali se te uzvišene opomene, verujem, mogu mirno prepustiti drugom polu, koji će ih iskazati, kao što ih je, uostalom, već i iskazivao, s rečitošću daleko većom od moje. Kad dobro zavirim u sopstvenu svest, u njoj ne nalazim plemenita osećanja koja bi se ticala drugarstva, jednakosti i delovanja na svet viših ciljeva. Nalazim samo kratko i prozaično iskazano uverenje da je najvažnije da budeš ono što jesi. Ne sanjajte o tome da utičete na druge ljude, rekla bih kad bih znala kako da u te reči udahnem više plemenitog uzbuđenja. Mislite o stvarima po sebi.

Kad god zavirim u novine, romane i biografije, prisetim se da žena koja se obraća drugim ženama treba da sačuva neko neprijatno iznenađenje u rukavu. Žene su nemilosrdne prema ženama. Žene ne vole žene. Žene-ali zar vam se ta reč nije smučila? Meni jeste,

uveravam vas. Složimo se, onda, da predavanje koje jedna žena drži drugim ženama treba završiti nečim veoma neprijatnim.

Ali kako se to radi? Šta da smislim? Sušta je istina da ja često volim žene. Volim njihovu neuštogljenost. Volim njihovu celovitost. Volim njihovu anonimnost. Volim - ali ne bih smela da nastavim u tom pravcu. Onaj ormar tamo - kažete da su u njemu samo čiste salvete, ali šta ako je ser Arčibald Bodkin skriven među njima? Zato mi dozvolite da pređem na stroži ton. Da li sam vam u svom predavanju dovoljno jasno prenela opomene i prekore muškog dela čovečanstva? Saopštila sam vam veoma nisko mišljenje koje o vama ima g. Oskar Brauning. Ukazala sam vam na ono što je nekad Napoleon mislio o vama, i što sad misli Musolini. Zatim, u slučaju da neku od vas vuče želja da se bavi književnošću, prepisala sam, za njeno dobro, savet kritičara da hrabro prizna ograničenja svoga pola. Pozvala sam se na profesora X i dala sam istaknuto mesto njegovoj izjavi da su žene intelektualno, moralno i fizički inferiorne u odnosu na muškarce. Predala sam vam sve što mi je došlo do ruku, a evo i konačnog upozorenja - od g. Džona Lengdona Dejvisa.¹⁶ G. Džon Lengdon Dejvis upozorava žene da „kad deca više nisu poželjna, žene uopšte više nisu potrebne”. Nadam se da ćete to pribeležiti.

Kako još da vas ohrabrim da zaronite u život? Mlade žene, mogla bih da kažem - i molim vas, slušajte pažljivo jer upravo počinje moja završnica, vi ste, po mom mišljenju, sramno neuke. Nikad niste ništa važno otkrile. Niste uzdrmale nijedno carstvo, niti ste ikad povele vojsku u boj. Šekspirove komade niste vi napisale, i nijednom niste prevele varvare u blagodeti civilizacije. Čime to pravdate? Možete, naravno, da primetite, pokazujući na ulice, trgove i šume ove planete po kojima vrve crni i beli žitelji i oni boje kafe, zaokupljeni saobraćajem, poslovima, vođenjem ljubavi, možete, dakle, da primetite - mi smo morale da obavljamo druge poslove. Da nije bilo našeg rada, niko ne bi plovio morima i pustinje nikad ne bi bile pretvorene u plodnu zemlju. Mi smo rodile, podigle, okupale i podučile, sve do uzrasta od šest ili sedam godina, hiljadu šesto dvadeset i tri miliona ljudskih bića, koliko ih prema statistikama trenutno ima, a to, čak i ako dopustimo da su neke od nas imale pomoć, iziskuje vreme.

Ima istine u tome što kažete - ne poričem. Ali bih vas, ipak, ako mi

dopustite, podsetila da u Engleskoj postoje bar dva ženska koledža koja su osnovana 1866. godine; da od 1889. zakon dozvoljava udatim ženama da poseduju sopstvenu imovinu; i da im je 1919 - a to znači pre punih devet godina - dato pravo glasa. Smem li da vas podsetim i na to da vam je većina zanimanja dostupna već desetak godina? Kad razmislite o tim ogromnim privilegijama i o tome koliko ih dugo uživate, kao i o činjenici da u ovom trenutku postoje dve hiljade žena koje su kadre da na ovaj ili onaj način zarade preko pet stotina funti godišnje, složićete se da se više ne možete izgovarati nedostatkom mogućnosti obuke, podsticaja, slobodnog vremena i novca. Štaviše, ekonomisti nam kažu da je g-đa Siton imala previše dece. Vi, naravno, morate i dalje rađati decu, ali, kako oni savetuju, dvoje-troje, a ne jedanaestoro-dvanaestoro.

Dakle, s nešto slobodnog vremena na raspolaganju i nešto znanja stečenog iz knjiga - onog drugog znanja ste imale sasvim dovoljno, te su vam, podozrevam, otvorili vrata koledža delom i zato da bi vas odučili - svakako biste morale da se otisnete u drugu etapu svog vrlo dugog, vrlo napornog i vrlo nepoznatog pregnuća. Hiljadu pera je spremno da vam predloži šta da radite i da vam ukaže na posledice. Moj predlog je, priznajem, pomalo fantastičan; zato ću ga radije izreći u književnoj formi.

Rekla sam vam u ovom predavanju da je Šekspir imao sestru; ali nemojte je tražiti u knjizi sera Sidnija Lija o životu pesnika. Umrkla je mlada - ovaj, ne napisavši ni reč. Sahranjena je tamo gde danas staje autobus, naspram Elefanta i Kasla. Ja ipak verujem da pesnikinja koja nikada nije napisala ni reč i koja je sahranjena na raskrsnici, i dalje živi. Ona živi u vama i u meni i u mnogim drugim ženama koje večeras nisu ovde zato što peru sudove i uspavljaju decu. Ali, ona živi; jer veliki pesnici ne umiru; oni su večito prisutni; oni samo čekaju priliku da nam se pridruže kao telesna bića. Mislim da ćete vi uskoro moći da pružite Šekspirovoj sestri tu priliku.

Uverena sam: ako poživimo još sto godina - govorim o životu zajednice koji je stvarni život, a ne o malim zasebnim životima koje živimo kao pojedinci - i ako svaka od nas bude imala pet stotina funti godišnje i sopstvenu sobu; ako zadobijemo slobodu i steknemo hrabrost da pišemo upravo ono što mislimo; ako malo umaknemo iz zajedničke dnevne sobe i ako ne budemo stalno posmatrale ljudska

bića u međusobnom odnosu već u odnosu prema stvarnosti; i nebo takođe, i drveće ili, uostalom, bilo koju stvar onakvu kakva jeste; ako pogledamo mimo Milтона - bauka, jer nijedno ljudsko biće ne treba da nam zaklanja vidik; ako se suočimo sa činjenicom da nema nijedne ruke na koju bismo se okačile, već da idemo same i da treba da uspostavimo odnos sa svetom realnosti a ne samo sa svetom muškaraca i žena, tada će se ukazati ta prilika, i mrtva pesnikinja, Šekspirova sestra, useliće se u telo kojeg se tako često odričala. Crpeći život iz života nepoznatih žena koje su bile njena prethodnica, kao što je to pre nje radio njen brat, doći će na svet. Bez te pripreme, bez našeg truda i bez naše rešenosti da joj stvorimo uslove za život i pisanje poezije, ne možemo se nadati njenom povratku, jer on prosto ne bi bio moguć. Ali, ostajem pri tome da će ona doći ako za nju budemo radile, i da je takav rad, čak i u siromaštvu i zabiti, vredan truda.

*

Kada me je vaša sekretarica pozvala, rekla mi je da ću, pošto se vaše Društvo bavi pitanjem poziva pristupačnih ženama, moći da vam govorim o iskustvu svojeg poziva. Žena sam i imam svoje zanimanje, to je tačno. Ali kakvo je moje profesionalno iskustvo? Teško je reći. Moja struka je književnost. Mogućnosti koje ona pruža ženama mnogo su manje nego na bilo kojem drugom mestu - izuzimajući pozorište - sfera iskustva ograničenja. Put su, još odavno, prokrčile Fani Berni, Afra Ben, Herijet Martino, Džejn Osten, Džordž Eliot, sve sama slavna imena, i neke druge, još mnogobrojnije ali ne tako slavne ili zaboravljene spisateljice koje su preda mnom utabale put i odredile moj korak.

Bilo je, dakle, kada sam ja počela da pišem, veoma malo materijalnih prepreka na mome putu. Pisanje je predstavljalo časno i bezopasno zanimanje. Skripanje pera nije moglo narušiti porodični mir. Nikada za novčanu pomoć nisam morala da se obraćam novčaniku svoga oca: zar se za deset šilinga i šest pensa ne može kupiti toliko hartije da bismo, ako to zaželimo, na nju prepisali celoga Šekspira? Piscu nisu neophodni klavir ili modeli, Pariz, Beč i Berlin, majstori i ljubavnice. Možemo reći da je skromna cena hartije razlog

što su žene počele da uspevaju u književnosti pre nego u drugim pozivima.

Dolazim na svoju povest. Ona je vrlo jednostavna. Zamislite mladu devojku koja sedi u spavaćoj sobi s perom u ruci. Od deset sati ujutro do jedan sat po podne ona stalno pokreće pero s leva na desno. Jednoga dana palo joj je na pamet nešto što je relativno lako uraditi: da stavi nekoliko tih stranica u koverat, zalepi u uglu marku od jednog penija i da to ubaci u crveno sanduče na uglu ulice. Tako sam postala novinar. Taj moj napor bio je nagrađen prvog dana sledećeg meseca - bio je to najlepši dan u mom životu - pismom jednog izdavača u kome se nalazio ček na jednu funtu, deset šilinga i šest penija. Ali, da bih vam pokazala koliko malo zaslužujem da me nazivaju profesionalnim piscem i koliko slabo poznajem borbu i teškoće tog načina života, moram vam priznati da sam, umesto da ovaj novac potrošim na hleb i maslac, ili da ga ostavim na stranu za kiriju, kupovinu cipela i čarapa ili plaćanje računa kod mesara, izašla i kupila mačku, lepu mačku, persijsku mačku, koja je odmah počela da mi otežava odnose sa susedima.

Da li je moglo postojati nešto lakše od pisanja članaka i kupovanja persijskih mačaka od prihoda koji su ti članci donosili? Ali, pričekajte malo. Ipak treba pisati o nečemu. Moj članak, ako se dobro sećam, odnosio se na roman jednoga slavnog čoveka. Pišući ga, otkrila sam da ću, ako budem nastavila da pišem prikaze knjiga, morati da objavim rat jednoj utvari. Bila je to jedna žena. Kada sam je bolje upoznala, dala sam joj ime junakinje jedne slavne pesme, Vila domaćeg ognjišta. Baš ona je imala običaj da se ispreči između moje hartije i mene kada sam pisala; zbog nje sam gubila vreme, ona mi je smetala, i do te mere me mučila da sam najzad rešila da je ubijem. Vi koje pripadate mlađem i srećnijem naraštaju možda niste ni čule za nju, vi, možda, ne poznajete tu osobu koju ja nazivam Vilom domaćeg ognjišta. Opisaću je dakle u najkraćim mogućim crtama.

Imala je puno razumevanja za sve i mnoge draži. Nije bila nimalo sebična. Isticala se u teškim veštinama koje zahteva život u porodici. Svakodnevno se žrtvovala. Ako je bilo piletine, uzimala je bataku; ako se negde osećala promaja, ona je tu sedela - ukratko rečeno, bila je takva da nikada nije mislila na sebe niti imala ličnih prohteva, već su

joj uvek bile preče misli i želje drugih. A naročito - treba li to da kažem? - bila je čedna. Smatralo se da ta čednost predstavlja njenu najveću lepotu, a stidljivo rumenilo njenog lica njenu najveću draž. U to vreme, pri kraju vladavine kraljice Viktorije, svaka porodica imala je svoju vilu. Kada sam počinjala da pišem, sretala sam je još pri prvim rečima. Senka njenih krila padala mi je na hartiju; u sobi sam čula šuštanje njenih sukanja. Čim sam uzela pero da bih pisala o romanu toga slavnog čoveka, ona je stala iza mene i šapnula: „Draga moja, vi ste mlada žena. Vi pišete o knjizi koju je napisao muškarac. Imajte razumevanja; budite nežni; laskajte; varajte; poslužite se svom veštinom i lukavstvom svoga pola. Nemojte nikome pokazati da imate sopstvenih misli. A, pre svega, budite čedni.” Napravila je pokret kao da hoće da upravlja mojim perom. Ali, ispričaću vam jedini postupak zbog kojeg sebe pomalo poštujem, mada za ovo poštovanje, u stvari, dugujem nekolicini svojih vrlih predaka koji su mi ostavili izvesnu sumu novca - da li da kažemo pet stotina funti godišnje? - tako da mi, da bih mogla živeti, više nije bilo neophodno da računam isključivo sa svojim čarima.

Okrenula sam se prema njoj i stegla je za gušu. Trudila sam se koliko god sam mogla da je ubijem. Da sam morala da se branim pred sudom, opravdanje bi mi bilo što sam to uradila u zakonitoj samoodbrani. Da nisam ubila ja nju, ubila bi ona mene. Išćupala bi srce iz moga dela. Jer, kao što sam primetila čim sam spustila pero na hartiju, ne možete pisati o nekom romanu ako nemate sopstvenih misli i ako ne izrazite ono što vi smatrate kao istinu o ljudskim odnosima, moralu, seksu, a o svim tim pitanjima, po mišljenju Vile domaćeg ognjišta, žene ne mogu raspravljati slobodno i otvoreno. One moraju da očaravaju, mire, one moraju - govorimo bez okolišenja - da lažu, ako to mogu. Zbog toga sam, spazivši na listu hartije senku njenih krila i sjaj njenog oreola, dohvatila mastionicu i bacila joj u lice. Dugo joj je trebalo da umre. U tome joj je mnogo pomagala njena fiktivna priroda. Mnogo je teže ubiti utvaru nego stvarnu ličnost. Kad god sam mislila da sam joj zadala smrtni udarac, ona bi se, puzeći, ponovo podizala. Iako mogu sebi da polaskam da sam je najzad ubila, borba je bila teška; oduzela mi je vreme koje sam kasnije mogla upotrebiti za učenje grčke gramatike ili jurenje po svetu za doživljajima. Ali to je bilo stvarno iskustvo do

koga su, neminovno, morale doći sve žene pisci toga doba. Ubiti Vilu domaćeg ognjišta spadalo je u zadatak žene pisca.

Ali da nastavimo. Vila je bila mrtva; šta je dalje trebalo raditi? Možete da kažete da je to što je preostajalo bilo vrlo prosto i obično: mlada žena u spavaćoj sobi pred mastionicom. Drugim rečima, sada, pošto se oslobodila svakog licemerstva, ta mlada žena je imala da bude samo onakva kakva je. Ali kakva je ona? Hoću da kažem: šta je žena? Uveravam vas da ne znam. Ne verujem ni da vi znate. Ne verujem da to iko može znati pre nego što ona dođe do izražaja u svim oblastima umetnosti i svim pozivima koji se nude ljudskoj inteligenciji. To je jedan od razloga zbog kojih sam došla ovde, zbog vas koje ćete nam svojim iskustvom pokazati šta je žena, a svojim neuspesima i uspesima pružiti neobično značajno obaveštenje.

Bila sam, dakle, dobila jednu funtu, deset šilinga i šest penija za svoj prvi prikaz i kupila persijsku mačku. Zatim su mi ambicije porasle. Persijska mačka, to je vrlo lepo, rekla sam sebi, ali to nije dovoljno. Potrebna su mi kola. Tako sam postala romanopisac jer, vrlo čudna stvar, ljudi vam daju kola ako hoćete da im ispričate neku priču; i, što je još čudnije, nema ničeg prijatnijeg od pričanja priča. To predstavlja mnogo veće zadovoljstvo od pisanja prikaza o nekom slavnom romanu.

Ipak, da bih zadovoljila želju vaše sekretarice i govorila o svom profesionalnom iskustvu romanopisca, ispričaću vam jedan od najčudnovatijih slučajeva koji mi se dogodio u mome pozivu. Da biste ga razumeli, pokušajte najpre da zamislite stanje u kome se nalazi duh romanopisca. Nadam se da neću odati profesionalnu tajnu ako kažem da je njegova najveća želja da bude, koliko god je moguće, nesvestan. On podstiče u sebi stanje stalne obamrlosti. On želi da život oko njega protiče veoma spokojno i sa najvećom pravilnošću. Želi da viđa ista lica, da čita iste knjige i da radi iste stvari iz dana u dan, iz meseca u mesec, sve dok piše, tako da ništa ne može da razbije iluziju u kojoj živi, da ništa ne poremeti ili ne uznemiri tajanstvene intuicije, utiske, polet, juriš i iznenadna otkrića toga vremena plašljivog i varljivog duha, mašte. Mislim da je to stanje isto i kod muškaraca i kod žena. Na svaki način, htela bih da me zamislite u stanju transa, dok pišem roman. Hoću da vidite jednu

mladu devojku koja sedi sa dignutim perom koje već nekoliko minuta, pa čak i časova, nije zamočila u mastionicu. Kada mislim na nju, pred oči mi izlazi slika čoveka koji, zanesen u svoje snove, peca ribu sedeći na obali nekog dubokog jezera, dok mu štap viri iz vode. Mlada devojka je dopuštala svojoj mašti da slobodno ispituje sve podvodne grebene i sve neravnine sveta koji je počivao pod dubokim vodama nesvesnog. I tada je došla do iskustva, iskustva koje je, verujem, mnogo rasprostranjenije među piscima-ženama nego među muškarcima. Redovi su tekli ispod prstiju mlade devojke. Njena mašta se pokrenula. Bila je ispitala one šupljine, dubine i mračna mesta na kojima dremaju najveće ribe. I odjednom se začuo neki tresak, nastala je eksplozija. Sve je postalo pena i zbrka. Mašta je udarila o nešto tvrdo. Mlada devojka se probudila iz svoga sna u stanju zaista užasnog straha. Ako nećemo slikovito da se izražavamo, ona je mislila na nešto, nešto o telu i strastima, a bilo bi vrlo nepristojno da žena o tome govori. Ljudi će, šaputao joj je razum, biti zgranuti. Pomisao o tome šta će ljudi reći o ženi koja govori istinu o svojim strastima probudila je iz nesvesnog stanja u kome se umetnici nalaze. Više nije mogla da piše. Bio je to kraj transa. Njena mašta više nije mogla da radi. To je, mislim, iskustvo koje je zajedničko ženama-piscima: one se ustručavaju zbog krajnje konvencionalnosti drugoga pola. Dok ljudi, u tom pogledu, sebi dozvoljavaju velike slobode, sumnjam da osećaju ili bar da mogu da izmere krajnju strogost kojom osuđuju istu tu slobodu kada su žene u pitanju.

Ova iskustva predstavljaju dva najozbiljnija događaja u mojoj spisateljskoj karijeri. Što se tiče prvog - ubijanja Vile domaćeg ognjišta - mislim da sam ga sasvim okončala. Vila je mrtva. Ali kada je reč o drugom - reći istinu o sopstvenom telesnom iskustvu - ne verujem da sam postigla cilj i sumnjam da ga je ijedna žena do sada postigla. Prepreke na koje ona nailazi još uvek su veoma moćne, a ipak se tako teško mogu odrediti. Spolja gledano, ništa nije prostije od pisanja knjiga. Spolja gledano, mogli bismo se upitati koje su to prepreke na koje žena nailazi pre nego muškarac? Gledana iznutra, stvar izgleda dosta drukčije; žena još uvek mora da se bori protiv mnogo drugih utvara, da se izdiže iznad mnogih drugih predrasuda. Moraćemo, čini mi se, još dugo da čekamo da ona bude sposobna

da sedne i piše knjigu ne boreći se ni sa kakvom senkom i ne udarajući o stenu. A ako je tako u književnosti koja predstavlja najslobodniji od svih poziva kojima se žena može baviti, šta tek preostaje za pozive kojima prvi put pristupate?

To su pitanja koja bih želela da vam postavim da imam malo više vremena. Ako sam toliko pažnje posvetila ličnim iskustvima, to je zato što smatram da su ona, možda samo u drukčijem obliku, ista kao i vaša. Čak i kada je put prividno slobodan, kada ženu ništa ne sprečava da bude lekar, advokat, službenik, još uvek ima dosta utvara, dosta podvodnih stena koje se ispreče na njenom putu. Veoma je zanimljivo govoriti o njima i odrediti ih, jer se jedino na taj način može podeliti posao i mogu rešiti teškoće. Ali, isto tako je neophodno da porazgovaramo o ciljevima za koje se borimo i zbog kojih otpočinjemo bitku sa tim strahovitim neprilikama. Ovi ciljevi ne mogu biti prihvaćeni jednom za uvek; oni se moraju stalno razmatrati i ispitivati. Opšti položaj žena danas, kako ga ja vidim ovde, u ovoj sali, među ženama koje, prvi put u istoriji, obavljaju ni sama ne znam koliko različitih poziva, od vrlo je velikog značaja. Vi ste u kući dobile svoju sobu, koja je, dosad, bila isključiva svojina muškaraca. Sposobne ste, eto, da, iako po cenu velikog rada i mnogo napora, same plaćate kiriju. Zarađujete pet stotina funti godišnje. Ali ta sloboda je samo početak. Soba je vaša, ali je još uvek prazna. Nju treba namestiti, ukrasiti, podeliti sa nekim. Kako ćete je namestiti i ukrasiti? Sa kime ćete je podeliti i na kojoj osnovi? Ta pitanja su, mislim, krajnje ozbiljna. Prvi put u istoriji vi ste u stanju da ih postavite; prvi put, vi lično možete da odlučite kakav će biti odgovor na njih. Volela bih da ostanem da bih sa vama porazgovarala o jednim i drugim, ali ne večeras. Moje vreme je isteklo i moram se zaustaviti.

za balkandownload.org Thalia

¹ Ovaj esej se zasniva na dva rada koja su pročitana u *Arts Society* na *Njunemu* i *Odta* na *Girtonu* oktobra 1982. Tekstovi su bili predugački da bi bili čitani u celini, a kasnije su izmenjeni i prošireni.

² *Isle of Man*, ostrvo u Velikoj Britaniji (u prevodu - ostrvo muškaraca).

³ Džejn Herison (Jane Elen Harrison), jedna od prvih žena sa univerzitetskom diplomom, *Prolegomana to the Study od Greek Religion*, 1903, *Themis, Epilegomena* 1921; pionirski je ulagala svoj talenat u klasične studije. Postoji i jedna knjižica Džejn Elen Herison, *Reminiscencije na studentski život*, jedan od najzanimljivijih diskursa na engleskom jeziku, živ duhovni i psihološki autoportret, govori o viziji ženskih zajednica i ženskih koledža. U više utopijskih crta slaže se sa idejama Virdžinije Vulf i nalikuje na njene književne likove (prim. prev.).

⁴ „Rečeno nam je da treba da tražimo najmanje 30.000 funti... To nije velika svota, ako se uzme u obzir da će postojati samo jedan koledž te vrste u Velikoj Britaniji, Irskoj i kolonijama, i kad se uzme u obzir kako se lako prikupe velike sume za muške škole. Ali ako se ima u vidu koliko je ljudi koji zaista žele da žene budu obrazovane, onda je to prilična suma.” - Lady Stephen, *Emily Davies and Girton College*.

⁵ „Svaki peni koji je mogao da se skrpi, čuvao se za gradnju, a udobnosti su morale da pričekaju.” - R. Strachey, *The Cause*.

⁶ „Muškarci znaju da su žene za njih prejaki protivnici i zato biraju one najslabije i najneukije. Da nisu tako mislili, nikada se ne bi plašili žena koje znaju koliko i oni.’... Istini za volju, mislim da je samo nepristrasno prema tom polu ako objavim da mi je on, u razgovoru koji je usledio, rekao da ozbiljno misli ono što je govorio.” - Boswell, *The Journal of a Tour to the Hebrides*.

⁷ „Stari Germani su mislili da postoji nešto sveto u ženama, i u skladu s tim su se savetovali sa njima oko proročanstava.” - Frejzer, *Zlatna grana*.

⁸ „Postoji čudna i skoro neobjašnjiva činjenica da je u gradu Atini, gde su žene držane u gotovo orijentalnoj potčinjenosti kao odaliske ili besplatna radna snaga, pozornica ipak stvarala likove kao što su Klitemnestra i Kasandra, Atosa i Antigona, Fedra i Medeja i sve

druge heroine koje su jedna za drugom dominirale u komadima 'ženomrsca' Euripida. Ali paradoks tog sveta u kome je u stvarnom životu poštena žena jedva mogla da pokaže lice sama na ulici, a ipak je na sceni bila jednaka muškarcu ili ga je nadmašivala, nikad nije objašnjen na zadovoljavajući način. U modernoj tragediji postoji ista nadmoć. U svakom slučaju, vrlo površan pregled Šekspirovih dela (slično je kod Webster, ali ne i kod Marlowa i Džonsona) dovoljan je da se otkrije kako ta dominacija, ta inicijativa žena, istrajava od Rozalinde do Iedi Magbet. Isto tako je i kod Rasina; šest njegovih tragedija nose imena svojih heroina; a koje bismo njegove muške likove stavili naspram Hermione i Andromahe, Berenike i Roksande, Fedre ili Atalije? I opet kod Ibzena; koje bismo muškarce stavili kao ravne Solvegi i Nori, Hedi i Hildi Vangel i Rebeki Vest?" - F. L. Lucas, *Tragedy*, p.p. 114-115.

⁹ *A Survey of Contemporary Music*, Cecil Gray, p. 246.

¹⁰ *Cassandra*, Florans Najtingejl, objavljeno u *The Cause*, R. Strachey.

¹¹ *Memoir of Jane Austen*, James Edward Austen - Leigh.

¹² Šarlota Bronte, *Džejn Ejr*, Novo pokoljenje, Beograd, 1953, str. 128.

¹³ „(Ona) ima metafizički cilj; a to je opasna opsesija, naročito kod žena, jer žene retko poseduju zdravu mušku ljubav prema retorici. To je čudan nedostatak kod tog pola koji je u drugim stvarima primitivniji i više okrenut materijalnim stvarima.” *New Criterion*, jun 1928.

¹⁴ „Ako i ti, kao taj izvestilac, smatraš da romansijerke mogu postići izvrsnost jedino ako priznaju ograničenja svoga pola (Džejn Osten je demonstrirala kako se graciozno taj gest može izvesti...)” *Life and Letters*, avgust 1928.

¹⁵ *The Art of Writing*, sir Arthur Quiller-Couch.

¹⁶ *A Short History of Women*, John Langdon Davies.